Muhammet SAĞLIK

İbn Cemâa'nın Savaş Hukuku İle İlgili Görüşleri ve *Tecnidü'l-Ecnâd* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili

Öz: Dünyada meydana gelen savaşların belli bir hukuka ve nizama bağlı kalmaksızın gerçekleşmesi, İslam'ın savaş ahlak ve hukukunu ortaya koyan prensiplerini tahlil edip bunları tekrar hatırlatmak bakımından önem kazandırmıştır. Tarihsel süreç içerisinde İslam savaş hukukuna dair önemli çalışma ortaya koyanlardan birisi Bedrüddin b. Cemâa olmuştur. İbn Cemâa, Müslümanların savaşlarında temel insan haklarına riayet ederek bu alanda önemli hukuki prensipler oluşturduklarını ve bu kuralların tarih boyunca İslam toplumlarında uygulandığını "*Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*" isimli eserinde zikretmiştir. Çalışmada İbn Cemâa'nın hayatı, yetiştiği çevre, hocaları ve eserlerinin yanı sıra tahkik ve tahlilini yaptığımız "*Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*" isimli eserini oluştururken onun istifade ettiği kaynaklar, takip ettiği yöntem ve eserinin muhtevasına da yer verilmiştir. İslam medeniyetinde savaş hukuku açısından önemli bir yeri olan *Tecnîdü'l-Ecnâd* isimli eser yazıldıktan sonra pek çok çalışma için kaynak olmuştur. Çalışmada bu esere yapılan atıflara ayrıca yer verilmiş ve eserin muhtevasındaki konular bakımından ilgili eserlerle mukayesesi yapılarak eserin önemine dikkat çekilmiştir. Eserin Arapça tahkik kısmında esas aldığımız nüsha ile diğer nüshalar karşılaştırılarak farklı yönleri zikredilmiştir.
Anahtar Kelimeler: İbn Cemâa, Tecnîd, Tahkik, Cihad, Savaş.

Ibn Jamāʿa's Views on Law of War and Tahqīq and Analysis of His Work *Tajnīd al-ʻAjnād*

Abstract: The fact that wars around the world often occur without adherence to any legal or structured framework has made it increasingly important to analyze and revisit the principles of Islamic ethics and law on warfare. One of the prominent scholars who made significant contributions to Islamic law of war is Badr al-Din Ibn Jamaa. In his work Tajnīd al-Ajnād wa Jihād Ahl al-Jihād, Ibn Jamaa stated that Muslims, by respecting fundamental human rights during warfare, formulated key legal principles, which were later practiced in Islamic societies over the centuries. Under the Mamluk administration, all the points that must be considered for preserving and protecting the Sharia were articulated through reflections on two main concepts. The concepts of jihad, which hold substantial weight in his works, and justice, which he emphasizes in nearly every context, appear as central principles in Ibn Jamaa's political thought. Ibn Jamaa's distinct

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Kadıköy İlçe MEM, muhammet.saglik@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1865-5895.

ATIF: Sağlık. Muhammet. "İbn Cemâa'nın Savaş Hukuku İle İlgili Görüşleri ve *Tecnîdü'l-Ecnâd* Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 15 (Temmuz / July 2025): 147-271.

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article. Geliş Tarihi / Date Received: 24 Nisan 2025 Kabul Tarihi / Date Acapted: 08 Temmuz 2025

İntihal / Plagiarism: *Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.*

and independent work on the Islamic law of war is undoubtedly Tajnīd al-Ajnād. Through its chapters and sections, he provides a detailed examination of the law of war. It became the most important independent work of its time, addressing issues such as social unity and harmony, state stability, and national continuity. In this regard, Tajnīd al-Ajnād stands out in the field of law of war and military law by discussing topics such as the etiquette of war, war tactics and organization, soldiers' salaries and the sultan's payroll decisions. Within this work, Ibn Jamaa also pointed out that the nature of warfare may vary depending on the military technologies and weaponry of the era, yet the resolve for jihad would remain unchanged. The primary sources utilized in this study include the Holy Qur'an, Hadiths, the sayings and practices of the Companions (Sahaba), and the sections titled "Kitāb al-Jihād" and "Kitāb al-Siyar" from classical Islamic jurisprudence (fiqh) books, and foundational juridical-political works written in the style of "Ahkām al-Sultāniyya". This study also explores the life of Ibn Jamaa, his intellectual environment, teachers, and works, along with the sources he used, the methodology he employed, and the content of Tajnīd al-Ajnād wa Jihād Ahl al-Jihād, a text that has been critically edited and analyzed. Recognized as a work of considerable importance in the context of Islamic civilization's law of war, Tajnīd al-Ajnād has served as a source for many later works. The study provides references to this work and emphasizes its significance through comparisons with relevant literature on related topics. In the Arabic critical edition section, the base manuscript was compared with other versions, and textual variants were identified.
Keywords: İbn Jamaa, Tajnid, Critical Edition, Jihad, War.

Giriş

Sanayi devrimi ve teknolojik ilerlemeler insanların yaşam kalitesini etkilediği gibi toplumsal iletişimde de köklü değişimlere neden olmuştur. Değişim sadece hayatını kolaylaştırlmakla kalmamış, teknoloji ile ortaya çıkan güç kanlı savaşların sebebi olmuştur. Bugünlerde farklı coğrafyaarda yaşanan hukuk ve ahlak tanımaz savaşlar, katliamlar savaş hukukunun tekrar gündeme getirmiştir. Pek çok farklı millet bir araya gelip savaş hukuku oluşturmuş olsa da ortaya çıkan savaş görüntüleri bu hukukun varlığının ve ilkelerinin sorgulanmasını gerektirmiştir. İsam hukukunda ise savaşta takip edilecek ilke ve prensipler vahiy ve Hz. Peygamber'in telkinleri ile belirlenmiş ve İslam savaş hukukunun temel parametreleri oluşturulmuştur. Bu bağlamda savaş hukuku eserleriyle ön plana çıkmış Bedrüddin İbn Cemâa ve onun savaş hukukuyla ilgili görüşleri önem arz etmektedir. Çalışmada İbn Cemâa özelinde İslam'ın askerî ve siyasi tarihî gelişimi, harbe hazırlık süreci, savunma ve hücum sistemi, harp teknikleri ve yöntemleri konularını inceleyip İslam savaş hukukuna dair bütüncül bir perspektif sunmaya gayret edilmiştir. İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd* adlı eseri temel alınrak savaş hukuku ile ilgili bilgilerin yoğun şekilde yer aldığı Kitâbu'l-Cihâd, Kitabu's-siyer ve Ahkâmu's-sultâniye türü eserler incelenmiş

ve İslam savaş hukukunun temel prensipleri tahlil edilmeye çalışılmıştır. Tecnîdü'l-Ecnâd adlı eserin tahkik ve tahlili yapıldıktan sonra bu eserin savaş hukukunu bünyesinde barındıran diğer eserlerle arasındaki farklı ve benzer yönler değerlendirilmiştir.

Esasında bu çalışmanın temel gayesi, bu alanda oluşan literatürü zikretmek ve bu literatür içerisinde *Tecnîdü'l-Ecnâd* eserini müellifi İbn Cemâa'yla birlikte değerlendirmektir. İbn Cemâa ve eserlerinin inceleme konusu yapılmasının ise özel birtakım nedenleri vardır ki araştırmanın konu itibarıyla önemi haiz olmasının bu noktadan kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim İbn Cemâa, Memlük Devleti'nin üst kademelerinde kırk yıl kadar çalışmış bir hukukçu ve devlet adamıdır. Ayrıca "Benu Cemaa" olarak bilinen meşhur bir aileye mensuptur. Bu durum müellifi toplumsal açıdan da etkin ve saygın kılmıştır. İbn Cemâa'nın yaşadığı yıllar ise Haçlı seferleri ve Moğol istilası gibi İslam toplumu açısından dönüm noktası olarak belirtilecek önemli hadiselere neden olmuştur. İbn Cemâa cihada dair eserlerini devlet ve toplum düzeyinde etkin bir alim-bürokrat özelliğiyle ve İslam toplumu için önemli sayılabilecek bir zamanda yazmıştır. Bu hususlar İbn Cemâa'nın konuya ilişkin eserlerini önemli ve incelenmeye değer kılmaktadır.

İbn Cemâa'nın çalışma konumuzla ilgili *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ı h. 7. asrın ortalarında harp fıkhını/ahkamını bab ve fasıllarıyla ortaya koyduğu müstakil bir eser olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple tamamen harp ahkamını içeren mevzularıyla, konuları işleyiş metot ve tekniğiyle döneminde temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bu bakımdan İbn Cemâa'nın söz konusu eserinin tercümesi "İslam'da Savaşa Hazırlık ve Ordu Düzeni" şeklinde yapılabilir. Bu eser küçük hacimli, kolay anlaşılabilir olsa da Ortaçağ'da h. 7. asırda savaşa hazırlık, savaş metot ve teknikleri, dönemin harp sanayi ve savaş malzemeleri, askerî idare gibi konuları ele almasıyla alanında orijinal, müstakil bir kaynak eser olarak tarihteki yerini almıştır.

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ının tahkikini yapan Üsâme en-Nâsır Nakşibendî'nin tahkik çalışmasında kullandığı kaynakların Abdülcevâd Halef'in tahkikinde kullandığı kaynaklara nispetle daha çeşitli ve zengin olduğu söylenebilir. Ancak Üsâme en-Nâsır'ın de tahkikinde, İbn Cemâa'nın savaş hukukuna dair eserlerinin karşılıklı olarak ele alınmadığını ve buna dair harf sembollerinin tahkik çalışmasında yer almadığını belirtmek gerekir. Bu bakımdan bizim tahkik çalışmamıza göre farklılık arz etmektedir. Zira biz tahkik çalışmamızda İbn Cemâa'nın savaş hukukuna dair eserlerindeki kavram, lafız, cümle, mana çeşitliliğini ve farklılıklarını

mukayeseli ele alarak ilgili kaynaklarını harf sembolleriyle belirtmeyi hedefliyoruz. Ayrıca söz konusu eser hakkında yapılan tahkik ve çalışmaların bizim çalışmamızdan kaynakları, bunların mukayesesi, tahkik metotları ve işlenişi bakımından farklılık arz ettiğini söyleyebiliriz.

Abdülcevâd Halef'in tahkikinde kullandığı kaynakların azlığına rağmen tahkik yönteminde *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ı genelde karşılaştırmalı olarak *Tahrîru'l-Ahkâm*'ının matbu ve yazma olanıyla mukayese ettiğini görmekteyiz. Buna karşın Üsâme en-Nâsır Nakşibendî'nin *Tecnîdü'l-Ecnâd* tahkikinde söz konusu eserde geçen kaynakların zenginliğine rağmen İbn Cemâa'nın savaş hukukuna dair eserlerini genelde karşılıklı olarak ele alınmadığını söylemek mümkündür. Ayrıca çalışmamızda "*Muhtasar fi Fadli'l-Cihâd*'da yer alan kaynaklar" başlığında, Üsâme en-Nâsır'ın tahkikinde yer alan kaynaklar ifade edilecektir. Bu bakımdan müellifin *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ını daha zengin kaynaklarla ve yöntemlerle inceleyerek cihada dair eserleriyle mukayeseli olarak tahkik edilmesi uygun görülmüştür. Böylece daha önce bu kapsamda yapılmamış bir tahkik ve tahlil ile eserin günümüze cihad/savaş hukuku alanında sunduğu görüşler ve fikirlerle geleceğe yönelik bir katkı sunması ümit edilmektedir.

İslam, insanlara sunduğu inanç ve ahlak değerleri ile hukuk ilkelerini bütün insanlara ulaştırma hedefini amaçlamaktadır. Bu bakımdan cihad, Müslüman bireyin hayatını bir bütün olarak düzene sokmayı amaçlayan fıkıh ilminin konusu olmuş ve hukuki boyutlarının bu ilimde ele alınması itibarıyla temel konulardan birini oluşturmuştur.

İslam tarihinde cihad üzerine farklı şekillerde çalışmalar yapılmıştır. Cihada dair ilk bilgilere siyer ve meğâzî başlıklı kitaplarda rastlanır. Bu çalışmaların en mühim özelliği İslam savaş hukuk kurallarına dayanmış olmalarıdır. Hicri 2. asrın ortalarında ise konunun müstakil olarak yer aldığı eserler ortaya çıkmıştır. İslam ilim geleneğinde cihadla ilgili ilk müstakil eser, Abdullah b. Mübarek'in (ö. 181/797) cihadın faziletine dair kaleme aldığı *Kitabu'l-cihad* adlı hadis derlemesidir. Ardından Dâvûd ez-Zâhiri (ö.270/884), İbn Ebi'd-Dünya (ö. 281/894) ve Ebubekir b. Asım'a (ö. 287/900) ait aynı ismi taşıyan eserler gelmekte, bunları Kummî (ö. 290/903) ile Ebu İshak İbrahim b. Hammâd'ın (ö. 320/932), *Kitâbu'l-cihâd*'ları takip etmektedir. Müteakip süreçte cihada dair müstakil çalışmalar artarak devam etmiş ve neticede söz konusu telifat İslami literatürde önemli bir yekun oluşturmuştur.

Tahkik çalışmasında metot olarak müellifin hattına ve lafızlarına sadık kalarak savaş hukukuna dair ilgili tüm eserlerinin lafız, cümle terkibi ve manasına göre farklılıklarına karşılaştırmalı olarak dipnotta yer verilecektir. Ayetlerin yerleri sure ve ayet numarasıyla metinde belirtilirken hadis tahricleri ve kaynakları dipnotta zikredilecektir.

İbn Cemâa eserlerinde kaynak olarak sırasıyla Allah'ın kitabı, Resulü'nün sünneti ve sahabe sözlerine, hikemiyata ve alimlerin görüşlerine dayanmıştır. Farklı mezhep görüşlerine yer vermekle birlikte kendi tercih ettiği görüşü de bazen dile getirmiştir. Savaş hukukuna dair eserlerinde de sadece siyaset nazariyesinden bahsetmemiştir. Zira içtimâi nazariye ve ameliyeye de büyük önem verdiği eserlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu eserlerinde tahlil yöntemi olarak içtimâi yapı, sağlam kaynaklar arasındaki denge, içtimâi meselelerin çözümünde şahsiyetlerin dönüşümü unsurlarını kullanmıştır.

Söz konusu eser, muhteva bakımından Mâverdî (ö. 450/1058), Ebû Ya'lâ (ö. 458/1066) gibi müelliflerin "ahkâmu's-sultâniyye" tarzı çalışmaların devamı niteliğinde olup dönemin şartları çerçevesinde harp hukukunu sade ve anlaşılır bir üslupla kaleme almış olup görüşleriyle özgün bir kitaptır. İbn Cemâa bu eserini dört baba ayırmıştır. Buna göre sultanın adaleti ve özellikleri, savaş için askerî hazırlık, sultanın maaş verme durumları, asker maaşlarının takdiri gibi askerî konuları dönemin ihtiyaçları çerçevesinde ele alıp devletin istikrar ve bekası için bu unsurların lüzumunu tahlil ederek ortaya koymuştur. Ayrıca eserinde sultanın ve tebaanın hakları ve görevleri konularına da yer vermiştir.

1. İbn Cemâa'nın Hayatı (H. 639-733/M. 1241-1333)

Kadı Bedreddin Muhammed b. İbrahim b. Sadullah b. Cemaa, h. 639/m. 1241 yılı Ekim ayında Hama şehrinde doğmuştur. Bu aileden yetişen alimler dedelerinden Cemaa adlı şahısların adıyla bilinmiştir. Muhaddis, fakih ve sufi olan babası Ebu İshak İbrahim, Beyaniyye tarikatının şeyhidir. Bedreddin'in oğlu İzzeddin, torunu Burhaneddin ve İzzeddin'in torunu Muhammed b. Ebu Bekir bu ailede yetişmiş en bilinen alimlerdir. H. 733'te (m. 1333) vefat etmiş ve Karâfe Mezarlığı'nda İmam Şâfii'nin kabri yakınına defnedilmiştir.[1]

1 Mücîrüddin el-Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl*, Mektebetu Vehbe, (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1866), 2/493.

İbn Cemâa'nın nesebi İbn Kinâne adlı şahsa kadar uzanır. İbn Kinâne'nin nesebinin Hama-Şam arası coğrafyada meşhur olduğu kaynaklarda zikredilmekle beraber Hama'yı yurt edinen ilk Cemaa ailesi bilinmemektedir. Şu kadar var ki, Kinâne'nin atalarının İslam'dan önce Hama'ya yerleştikleri ve atalarından üçünün Cemaa ismiyle şöhret bulduğu kaynaklarda yer almaktadır. İlk Cemaa ismini, Kadı Bedreddin'in dokuzuncu göbekten atası almıştır.[2]

İbn Cemâa'nın ailesinin nesebi, öğrencilerinden olan Salahaddin es-Safedi (ö. 764/1363), Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370) ve Mücîrüddin el-Hanbeli (ö. 928/1522) gibi alimler tarafından incelenmiştir. Buna göre İbn Cemâa'nın nesebi, Burhaneddin Ebu İshak İbrahim b. Ebü'l-Fadl Sadullah b. Cemaa b. Ali b. Cemaa b. Hâzim b. Sahr b. Abdullah b. Cemaa el-Kinâni el-Hamevî b. Mâlik b. Kinâne'dir.[3]

Nesebi hakkında kaynakların çokluğuna rağmen İbn Cemâa'nın atalarının doğum ve vefat tarihleri hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak İbn Cemâa'nın babası olan Burhaneddin İbrahim b. Sadullah'ın h. 596 (m. 1196) senesinde Hama'da doğduğu ve h. 675 (m. 1276) senesinde Kudüs'te vefat ettiği zikredilmiştir. İbn Cemâa'nın ataları kronolojik sıraya göre Cemaa (I), Abdullah, Sahr, Cemaa (II), Ali, Cemaa (III), Sadullah ve İbrahim'dir. Kadı Bedreddin İbn Cemâa da İbrahim'in oğludur.[4]

Bedreddin İbn Cemâa'nın yetişmesinde en etkin çevre, ilim ve irfan sahibi olan ailesi olmuştur. Ailesi, onun eğitim ve öğretim hayatında yetişmesini teşvik etmiştir. Babası Burhaneddin İbrahim ise oğlunun şahsiyeti üzerinde ilmî vakarı ve tevazuuyla etkili olmuş bir kişidir.[5] Nitekim İbn Cemâa ilk bilgileri babasından ve onun yakını olan alimlerden öğrenmiştir. Yedi yaşında üstün zekasını fark eden Şemseddin Mekki b. Müsellem b. Allan el-Kaysi ile Ebü'l-Fazl İsmail b. Ahmed el-Irakî, Buhari'nin *el-Edebü'l-müfred*'ini rivayet etmesi için kendisine icazet vermişlerdir. Aynı zamanda aralarında Ebu Şâme el-Makdisi'nin de bulunduğu Dımaşklı birçok muhaddisten icazet alan İbn Cemâa'nın düzenli öğrenimine Hama'da babasının müderris olduğu Beşiriyye Medresesi'nde başladığı tahmin edilmektedir. Burada babasından ve

2 Mücîrüddin el-Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl*, ٢/493.

3 Mücîrüddin el-Uleymî, *el-Ünsü'l-Celîl*, 2/493; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, 5 Cilt, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982), 3/193.

4 Bk. Muhammet Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002), 3.

5 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 3.

Şerefeddin Abdulaziz b. Muhammed el-Ensârî'den hadis dinlemiş ve dini ilimleri tedris etmiştir. Şâfii fakihi ve muhaddis Ebu Tahir İbrahim b. Hibetullah b. Müslim el-Barizi'den Hatibiyye Medresesi'nde şer'i ilimleri tahsil etmiş ve Ebu İshak eş-Şirâzî'nin *et-Tenbih* adlı eserini okumuştur. Ebu Amr İbn Reşik er-Rabai'den *Sahih-i Buhari*'yi rivayet hakkını elde etmiştir. Arap dili ve edebiyatını İbn Malik et-Tai'den okumuştur. Daha sonra Dımaşk'ta hadis öğrenimini sürdürmüştür.[6]

Nizamiye Medresesi'nde ilim tahsil etmiş, ulema ve medreseleriyle meşhur olup ilim tahsili için çokça ziyaret edilen Hama şehrinde de ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. İbn Cemâa daha sonraki yıllarda Şam ve Kahire toplumlarıyla da iç içe yaşamıştır. Dönemin siyasi şartları gereği Haçlı Seferleri ve Memlük Devleti içindeki iktidar mücadeleleri, onun hayatında çocukluk döneminden itibaren etkili olmuştur.

İlk eğitimini ailesinden alan İbn Cemâa, yedi yaşındayken devrin önemli alimlerinden tarafından icazet almaya layık görülmüştür. Üstün yeteneğini fark eden Şemseddin Mekki b. Müsellem b. Allan el-Kaysî ve Ebü'l-Fazl İsmail b. Ahmed el-Iraki, ona Buhari'nin *el-Edebü'l-Müfred*'ini rivayet etme icazetini verdiler. Aralarında Ebu Şâme el-Makdisî'nin de bulunduğu birçok muhaddisten icazet alan İbn Cemâa, düzenli öğrenimine Beşiriyye Medresesi'nde başlamıştır. Bu medresede hem babası hem de Şerafeddin Abdulaziz b. Muhammed el-Ensârî'den hadis ve dini ilimler okumuştur. Safedî'nin (ö. 764/1363) naklettiğine göre İbn Cemâa h. 650'de (m. 1252) yani henüz on bir yaşındayken el-Ensârî'den icazet almıştır.[7]

Arapça sözcük ve anlamlarının zihninde kolayca yerleşmesi için öncelikle kolay ayetleri ezberleyerek Kur'an talimine başlayan İbn Cemâa, on dört aylık bir süre zarfında Kur'an hıfzını tamamlamıştır. Kur'an hıfzının akabinde Kur'an ilimleriyle uğraşarak bu konuya ilişkin *Keşfu'l-Meânî ani'l-Müteşâbih mine'l-Mesânî* isimli kitabını telif etmiştir. Böylece İbn Cemâa henüz erken yaşta ilim hayatına katılmış, kürsülerde hitabetiyle de halka seslenme imkânı bulmuştur. Bu konu hakkında İbn Kesîr[8] ve İbn Hacer[9] eserlerinde ayrıntılı bilgi vermektedir.[10]

6 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 3.

7 Ebü's-Safâ Salâhuddîn es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât,* 29 Cilt, (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag,1997), 2/18-19.

8 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 14/163.

9 Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalani, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 4 Cilt, (Beyrut: Darü'l-Cîl, 1993), 3/280-283.

10 Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 9.

Şâfii fakihi ve muhaddis Ebu Tahir İbrahim b. Hibetullah b. Müslim el-Bârizî'den (ö. 738/1338) şer'i ilimleri Hatıbiyye Medresesi'nde tahsil etmiş ve bu arada Ebu İshâk eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tenbih* adlı eserini okumuştur. İbn Cemâa aynı zamanda Ebu Amr İbn Raşik er-Rabaî'den *Sahihu'l-Buhari*'yi rivayet konusunda icazet almıştır. Arap dili ve edebiyatını da İbn Malik et-Tâî'den (ö. 672/1274) öğrenmiş olup daha sonra Dımaşk'ta hadis öğrenimini sürdürmüştür. İbn Cemâa, Takıyyüddin İbn Rezin el-Âmirî'den de hadis dersi almış, dini ve edebî ilimlere ait birçok eseri okumuştur.[11]

2. İbn Cemâa'nın Eserleri

İbn Cemâa'nın dönemin fikrî ve ilmî hayatına etkileri; talebeleri, medrese, hitabet, meşihat ve diğer görevleriyle gerçekleşmiştir. Ancak telif ettiği eserler ile tesiri, kendi döneminden sonra da etkili olması açısından daha ziyade önem taşımaktadır. Hakkında rivayet edilenlere göre İbn Cemâa, telif ettiği eserleri muhteva ve sayısı itibariyle zengin, verimi yüksek bir fikir adamı olarak görülmektedir. Burada İbn Cemâa'nın fıkhî ve savaş hukukuna dair eserleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

2.1. Fıkhî Eserleri

2.1.1. Huccetü's-Sülûk fî Mühâdâti'l-Mülûk

Devlet başkanı, vali ve ordu kumandanlarına takdim edilen veya onların yabancı devlet adamlarına verdikleri hediyelerin hükmüne dair siyaset ilmiyle ilgili bir çalışmadır.[12]

Mücirüddin tarafından bu isimle,[13] Bağdatlı İsmail Paşa tarafından *Mühâdâtü'l-Mülûk*[14] ismiyle, Muhyiddin Ramazan tarafından ise *Mahâretü'l-Mülûk*[15] ismiyle zikretmiştir.[16] Bu kitabın günümüzde mevcudiyetine dair bir bilgi yoktur. Bu kitabın mevzuu ana hatlarıyla günümüzde protokol başlığı altında incelenen hususlara tekabül eder.

11 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 9.
12 Akpınar, "İbn Cemaa", *DİA,* 19/391.
13 Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Üns ü'l-Celîl*, 2/480.
14 İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, 1/393.
15 Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutâti'l-Arabiyye, 1/34.
16 Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 25.

2.1.2. Evsaku'l-Esbâb

Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*'da, "*Evsakul Esbab*, Şeyh Muhammed b. Cemaa'ya aittir"[17] demiştir.[18] Bu kitabın Bedreddin b. Cemaa'nın torunu Muhammed b. Cemaa'ya (v.h.819/m. 1419) ait olduğu da ifade edilmektedir. Kitabın kime ait olduğu kesin bilinmediği gibi nerede bulunduğu da bilinmemektedir.[19]

2.1.3. el-Umde fi'l-Ahkâm

Bu kitap, Şafii fıkhını genişçe ele alan bir kitaptır. Sehâvî'nin zikrettiği eserin[20] günümüze ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır.

2.1.4. Keşfu'l-Gumme fi Ahkâmi Ehli'z-Zimme

Kadı Mücirüddin,[21] İsmail Paşa[22] ve Muhyiddin Ramazan tarafından zikredilen bu kitabı Davudi, *Kitab fi'l-Kenais ve Ahkamiha* adıyla kaydeder.[23] Hiçbir kaynak bu kitabın bulunduğuna işaret etmemiştir. Ancak kitap konu itibari ile İslam devleti vatandaşları olmaları sebebiyle Yahudi ve Hristiyanlarla ilgili hükümler içermektedir.[24]

2.1.5. et-Tâa fi Fazîleti Salâti'l-Cemâa

Kadı Mücirüddin,[25] İsmail Paşa[26] ve Muhyiddin Ramazan tarafından *et Taa fi Faziletil Cemaa* adıyla zikredilmiştir. Bu kitap da günümüze ulaşamayan kitaplar arasın-

17 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/200.

18 Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 26.

19 Halef, *el-Kadi Bedrüddin*, 271.

20 Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, 12 Cilt, (Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y.), 1/59.

21 Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Ünsü'l-Celil*, 2/480; İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, 2/362.

22 İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, 2/76, 362; a. mlf., *Hediyyetü'l-Arifin*, 2/148.

23 Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin*, thk. Ali Muhammed Ömer, 2 Cilt, (Kahire: Dâru Vehbe, 1972/1392), 2/49.

24 Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 27.

25 Mücirüddin, *el-Ünsü'l-Celîl*, 2/480.

26 İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknun*, 2/76; a. mlf., *Hediyyetü'l-Arifin*, 2/148.

da olup Kur'an, Sünnet, sahabe ve tâbiun kavilleriyle namazın cemaatle kılınması, cemaatle namaz kılmak için çalışma ve onun fazileti hakkındadır.[27]

2.1.6. el-Mesâlik fî İlmi'l-Menâsik

İzzeddin İbn Cemaa,[28] Davudi[29] ve Katib Çelebi[30] tarafından hakkında bilgi verilen eserin günümüze ulaştığına dair malumat bilinmemektedir.[31]

Katib Çelebi[32] ve Muhyiddin Ramazan[33] kitabı bu isimle, İsmail Paşa ise *el-Mesâlik fî Ulûmi'l-Mesâlik*[34] adıyla zikretmiştir.[35] Bu kitabın nerede bulunduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. *El-Mesâlik fî İlmi'l-Menâsik*, Kadı Bedreddin İbn Cemaa'nın on babdan oluşan bir eseridir. Her babı on fasıla ayırmıştır. Birincisi, haccın, umrenin, Mekke'nin fazileti; ikincisi hacca gitmeye azmetme; üçüncüsü hacc'a çıkış başlangıcı; dördüncüsü ihram ve mikatlar; beşincisi Mekke'ye giriş, tavaf ve sa'y; altıncısı Arafat'ta vakfe; yedincisi Müzdelife ve Mina ifâdası; sekizincisi umre ve Mekke-i Mükerreme'nin makamının adabı; dokuzuncusu tehallül çeşitleri ve hükümleri; onuncusu Hz. Muhammed'i (s.a) ziyaret adabı hakkındadır.[36]

Altı kez hacca giden İbn Cemaa'nın[37] h.713 (m.1314) yılında Arafat vakfesinde yaptığı dua ayrıca zikredilmiştir.[38]

27 Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 27.

28 Abdülaziz b. Muhammed b. İbrâhim İzzeddin İbn Cemâa, *Hidayetü's-Salik ileli'l-Mezahibil-Erbaa fi'l-Menasik*, thk. Nureddin Itr., 3 Cilt, (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1994), 1/192.

29 Davudi, *Tabakatü'l-Müfessirin,* 2/49.

30 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, 2/1663.

31 Halef, *el-Kadi Bedrüddin,* 255-256.

32 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, 2/1663.

33 *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtutati'l-Arabiyye*, 1/36.

34 İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin*, 2/148.

35 Bk. Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 27.

36 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünun*, 2/1663.

37 Safedi, *A'yanü'l-Asr,* 4/211.

38 Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1800/8.

2.1.7. Tenkîhu'l-Münâzara fî Tashîhi'l-Muhâbere

Kadı Mücirüddin[39] ve İsmail Paşa[40] tarafından zikredilen bu eseri İbn Cemaa, Melik Nasır'ın isteğiyle h. 704 (m. 1304) yılında yazmıştır. Eser, İslam hukukunda ziraat ortaklığı hususunu işlemektedir. Biri müellif hattıyla Madrid Escurial Library'de,[41] diğeri Dublin Chester Beatty'de[42] olmak üzere iki nüshası mevcut olan[43] eser üzerinde Mahmud Abdullah, Pencap Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmıştır.[44]

Müzâraa meselesi, devlet adamlarının meşgul olduğu, dönemin önemli sorunlarından olup İbn Cemaa, alimlerin muhtelif görüşlerini açık bir şekilde beyan etmiş, müzâraa ve muhâbere arasındaki farkı, müzâraayı caiz gören ve görmeyenlerin iddialarını açıklamıştır.[45]

2.2. Savaş Hukukuyla İlgili Eserleri

2.2.1. Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbîri Ehli'l-İslâm

Kâtib Çelebi[46] ve Kadı Mücirüddin[47] eserlerinde bu kitaptan yukarıdaki isimle bahsetmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa eseri *Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbîri Ceyşi'l-İslâm*[48]

39 Mücirüddin, *el Ünsü'l-Celîl*, 2/480.

40 İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, ١/331; a. mlf., *Hediyyetü'l-Arifın*, 2/148.

41 nr. 1598/2.

42 nr. 4577.

43 Derenbourg, 3/151; Arberry, nr. 4577.

44 Halef, *el-Kadi Bedrüddin,* s. 257; Bedreddin İbn Cemaa, *Keşfu'l-Meânî*, neşredenin girişi, 38. Bu eser, Allame Bedreddin İbn Cemaa'nın 7 varakadan oluşan, Escurial Library'de 7-1598 rakamlı olarak mahfuz, küçük bir risalesidir. Arap Devletleri Üniversitesi Yazmalar Enstitüsü Escurial başlığı altında bunu nakletmiş olup Enstitü'de mikrofilm nüshası bulunmaktadır. Her sayfa 18, 20 satırdan müteşekkil olup mukaddime 16 satırdan ibarettir.
Bu risaleyi Bedreddin İbn Cemaa sultanın müzâraa konusuyla ilgili bir suali üzerine kaleme almıştır. Eserin başında besmeleden sonra hamd ve salâtu selam getirilir ve "müzaraa meselesi tüm insanların ihtiyaç duyduğu önemli bir mesele olup hakkında birçok ihtilaf bulunmaktadır. Ben de bu mevzuyu kısaca araştırıp işarette bulundum. Allah Teâlâ hata ve kusurları bağışlar. Tevfik Allah'tandır. O, kerim ve rahim olandır." diyerek mukaddimesini sunar.

45 Sağlık, *İbn Cemaa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri,* 28.

46 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/356.

47 Mücirüddin, *el Ünsü'l-Celîl*, 2/480.

48 İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, 1/231.

olarak Brockelmann ise *Tahrîru'l-Ahkâm fî Tedbîri Milleti'l-İslâm* ismiyle zikretmiştir.[49]

On yedi bölümden oluşan eserde İslam toplumunda idare, kanun hakimiyeti, ordu ve askeri düzen, devletin gelir ve giderleri, cihad, savaş hukuku, azınlıklarla ilgili dini hükümler vb. meseleler yer almıştır.[50] el-Melikü'l-Eşref Halil için yazıldığı sanılan kitap,[51] İslam'ın siyasi fikrini yenileme çabası yanında zamanındaki yönetim sistemleri hakkında değerlendirme yapması bakımından da büyük önemi haizdir. Hans Kofler tarafından Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanan eseri[52] ayrıca Fuad Abdülmünim Ahmed neşretmiştir.[53] İbn Cemâa'nın bu eseriyle İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'si arasında ortak noktalar bulunmakta olup Ann K.S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam* adlı eserinin dokuzuncu bölümünde bu iki alime göre halifenin görevden alınması hususunu zikretmiştir. *Tahrîru'l-Ahkâm*'ın birçok nüshası yazma eser kütüphanelerinde bulunmaktadır.[54]

Eser, on yedi bab şeklinde taksim edilmiştir. Birinci bab devlet başkanlığı kurumunun gerekliliği, ikincisi devlet başkanının hakları ve görevleri, üçüncüsü vezirlik/devlet başkan yardımcılığı, dördüncüsü komutanlık, beşincisi devletin sosyal görevleri, altıncısı askeriye, yedincisi askeriyenin ödenekleri, sekizincisi vazifeler, dokuzuncusu binek ve silah, onuncusu divan, on birincisi cihad, on ikincisi cihad şekilleri, on üçüncüsü ganimet, on dördüncüsü ganimetlerin taksimi, on beşincisi sulh ve eman, on altıncısı isyankarlarla savaş, on yedincisi zimmet anlaşması ve hükümleri hakkındadır.

49 Halef, *el-Kâdî Bedrüddîn*, 260.

50 Bk. Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri*, 24.

51 Brockelmann, *GAL*, 2/89.

52 *Islamica*, 1934, 6/349-414;1935, 7/1-64, Almanca çevirisi 31 sayfa.

53 Devha [Katar] 1985, 1988.

54 H. 1144 Âdî Cemil kalemiyle yazılmış Mektebetü'l-Mısriyye'de 3638 rakamlı ve 50 varaklı olarak yer almaktadır. Ayrıca Türkiye'de Ayasofya'da Sultan Mahmud Mektebinde 2852 rakamıyla 148, 150 varak ve 15 satırlı olarak mevcuttur. Bu nüsha 10. asırda yazılmıştır. Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de ve Sultan Gazi Mahmud Han Kütüphanesi'nde 19728 rakamıyla mevcuttur. Kara Mustafa Paşa'da 401 rakamlı, İskenderiyye'de 43, 349/414 rakamıyla, Berlin'de 5613 rakamlı olarak yer almaktadır.

2.2.2. Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ehli'l-Cihâd

Tahrîru'l-Ahkâm'ın birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci bölümlerinin yeniden işlendiği, el-Melikü'l-Eşref için telif edilmiş bir eserdir. Üsame Nasır en-Nakşibendi tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fi fazli'l-cihâd* adıyla ve *Müstenedü'l-Ecnâd* eseriyle birlikte yayımlanmıştır.[55] Abdülcevâd Halef'in de neşrettiği eserin[56] çeşitli nüshaları mevcuttur.[57]

İsmail Paşa[58] ve Muhyiddin Ramazan[59] bu kitabı zikretmiştir. Kitabın isminden de anlaşıldığı üzere mevzuu; İslam ordusunun himayesi için gençler yetiştirmek ve ordunun tanzimi, genel seferberlik halinde yardımlaşmak için gerekenler ve askerlik biliminde "Silahlı Kuvvetler İdaresi ve Tanzimi" adıyla ele alınan hususlar üzerinedir.

2.2.3. Müstenedü'l-Ecnâd fî Âlâti'l-Cihâd

İdarecilere uyma, cihad, askerlik, savaş yöntemleri, orduyu destekleme gibi hususları otuz bölümde konu alan bu çalışma, Üsâme Nâsır en-Nakşibendi tarafından yayımlanmıştır.[60] Eserin yazma nüshaları da mevcuttur.[61] Ayrıca Kadı Mücirüddin[62] ve İsmail Paşa[63] bu eseri İbn Cemâa'ya nispet etmektedir.

55 Bağdat 1983.

56 Kahire 1994.

57 (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih, 5455/2; Ayasofya, 3124/1) ve Berlin Kraliyet (Ahlwardt, 5/115) kütüphanelerindeki nüshalarında eksik olan devlet divanlarıyla ilgili beşinci bölümü Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki diğer bir nüshada (Ayasofya, 2954/3) yer almaktadır.

58 İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 2/148; a. mlf., *Îzahu'l-Meknûn*, 1/229.

59 *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabiyye*, 1/36.

60 Bağdat 1983.

61 Eserin bu neşirde dikkate alınmayan iki nüshası Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, (Fatih, 5455/1) ve İstanbul Üniversitesi, (Ayasofya, 5832, 23 varak) kütüphanelerinde bulunmaktadır.

62 Mücirüddin, *el-Ünsü'l-Celîl*, 2/480.

63 İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 2/148; a. mlf., *Îzâhu'l-Meknûn*, 20/478.

3. *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ehli'l-Cihâd*

Memlük dönemi alimlerinden olan İbn Cemâa'nın siyaset ve cihad hususlarını işlediği *Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm*, *Müstenedü'l-Ecnâd fi Âlâti'l-Cihâd* ve *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâdü Ehli'l-Cihâd* adlarını taşıyan üç eseri bulunmaktadır.[64] Müellifin bu eserleri yazdığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte ilk olarak *Müstenedü'l-Ecnâd*'ı, daha sonra *Tahrîru'l-Ahkâm*'ı ve son olarak da *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ı yazdığı tespit edilmektedir. Müellif, *Tahrîr*'de *Müstened* eserini,[65] *Tecnîd*'de ise *Tahrîr* eserini[66] zikretmektedir. *Tecnîd* eserinin dönemin meliki Halil el-Eşref'in talebi üzerine yazıldığını çalışmanın mukaddimesinde belirtmektedir.[67] Buna göre söz konusu eserlerin telif tarihinin, Halil Eşref'in hükümdar olduğu hicri 690-693 zamanından sonrası olmadığı kesindir.

İlk yazılan eseri olan *Müstenedü'l-Ecnâd* rivayet ağırlıklı üslupla ele alınmıştır. Bu eserde cihadın fazilet ve önemi üzerinde durulmuştur. *Tahrîr*'de ise düzen ve konuların işlenişi bakımından bazı farklılıklar olsa da *el-Ahkâmü's-sultâniyye* türünde eserlerin yöntemi izlenmiştir. *Tahrîr*, *Müstened*'e kıyasla daha düzenli ve tertipli olup içerik ve konuların ele alınışı bakımından daha yoğun ve ayrıntılıdır. İbn Cemâa *Müstened* ile bir nevi *Tahrîr*'in alt yapısını teşkil etmiştir. *Tecnîd* eseri ise çoğunlukla *Tahrîr*'de yer alan çeşitli konuların bazen daha geniş izahlara yer verilerek kimi zaman da kısaltılarak yeniden işlenmesinden ibarettir.[68]

50 varaktan oluşan *Tecnîdü'l-Ecnâd* dört babı ihtiva etmektedir. *Tecnîd*'in Leipzig nüshası ise 53 varaktan oluşmaktadır. Tahkik çalışmamızda bu nüshanın muhakkiki Abdülcevâd Halef'in bab ve fasıl başlıklarına yer verilmektedir. *Risâletü'l-Muhtasar* nüshası ise *Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde 131-155 varakları arasında divan konulu be-

64 Müellifin *Huccetü's-sülük fi mühadatil-müluk* eseri de siyasetle ilgilidir. Fakat eser günümüze ulaşmadığı için yalnızca zikredilen kitapları göz önünde bulundurulmuştur.

65 Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemâa, *Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm,* thk. Fuad A. Ahmed, (Katar: Dâru's- Sekafe, 1408/1988), 162.

66 Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd,* yazma eser 1-50 varak, (Ayasofya 3124), 7a.

67 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, v. 6a.

68 *Tecnîdü'l-Ecnâd*, *Tahrîru'l-Ahkâm* eserinin birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu bölümlerinin tekrardan ele alındığı bir eser olup şu bölümlerden müteşekkildir: a) Sultan ve Fazileti, Sultanın Önemi ve Adaleti, b) Ordu İstihdamı, Savaş Araç-Gereçlerinin Hazırlanması, c) Ordu Atâsı, Atânın Verileceği Yerler ve İktâların Çeşitleri, d) Ordu Atâsının ve Mücahitlerin Hak Ettikleri Miktarın Belirlenmesi.

şinci babıyla birlikte yer almaktadır. Beşinci babı içermesi ve muhtevası sebebiyle tahkik bölümünün ana nüshası kabul edilmiştir. Diğer bir nüsha olan *Müstenedü'l-Ecnad* ise harp aletleri, savaş metot ve teknikleri, ordu düzeni ve askeri idare gibi konuları ele alan rivayete dayalı bir eserdir. Bu eserin 88-155 varakları arasında *Tecnîd*'in konuları işlenmektedir. Tahkik çalışmamızın nüshalarından olan ve ana metnini oluşturan *Tahrîru'l-Ahkâm* ise on yedi babtan oluşmaktadır. Aynı zamanda *Tecnîd* eseri, *Tahrîr*'in birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu bablarının muhtasarıdır.[69]

Tahrîru'l-Ahkâm'ın anılan bölümlerinin yeniden işlendiği *Tecnîdü'l-Ecnâd*, Üsame Nasır en-Nakşibendi tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fi fazli'l-cihad* adıyla ve *Müstenedü'l-Ecnâd fi Âlâti'l-Cihâd* kitabıyla birlikte yayımlanmıştır.[70] Abdülcevâd Halef'in de neşrettiği bu eserin[71] çeşitli nüshaları bulunmaktadır.[72] Söz konusu eseri tahkik edip neşre hazırlayan Abdülcevâd Halef eserin adını kaynaklarda geçtiği gibi *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü'l-Cihâd* olarak vermiştir.[73] Bununla beraber Cemil Akpınar, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ehli'l-Cihâd* ismini kullanmayı tercih etmiş ve bu neşirlerde esas alınan nüshalarda bulunmayan devlet divanıyla ilgili bölümün (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954/3) mevcut olduğunu belirtmiştir.[74] Söz konusu bu eser, *Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, adıyla 5. bölüm olan divan babı ilaveli nüsha olarak yer almaktadır.[75]

Tecnîdü'l-Ecnâd bibliyografik kaynaklarda ittifakla İbn Cemâa'ya dayandırılmaktadır.[76] Söz konusu kaynaklarda eserin tam ismi verilirken "ehli'l" kısmı geç-

69 Cemil Akpınar, "İbn Cemâa", *DİA*, 19/391.

70 Bağdat 1983.

71 Kahire 1994.

72 Süleymaniye (Fatih, 5455/2; Ayasofya, 3124/1) ve Berlin Kraliyet (Ahlwardt, 5/115) kütüphanelerindeki nüshalarında eksik olan devlet divanlarıyla ilgili beşinci bölümü Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki diğer bir nüshada (Ayasofya, 2954/3) yer almaktadır.

73 Hafız Ahmed Yar, bu eseri Ezher Üniversitesi'nde 1976 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

74 Akpınar, "İbn Cemâa", *DİA*, 19/391.

75 *Risaletü'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyûş ve'l-Cihâd*, (Bu eser, 5. Bölüm Divan babı ilaveli *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın nüshası olup *Kitabu Eşraki't-Tevârih* eserinin içinde yer almaktadır. Bk. İlgili aralık; 131-155 varak, (Eserin tamamı 160 varaktır.) (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 2954/3).

76 Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-Meknûn*, 1/229; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, 2/148. Yazma nüshaları için bk. (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 003124/1), 43; (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya, 2954/2), (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih, 5455/3).

memektedir. Nitekim eseri tahkik edip neşre hazırlayan Abdülcevâd Halef de eserin adını kaynaklarda geçtiği şekilde *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü'l-Cihâd* olarak zikretmiştir.[77] Bir diğer tahkikli neşri, Üsame Nâsır en-Nakşibendi tarafından *Müstenedü'l-Ecnâd fi Âlâti'l-Cihâd* ile birlikte *Muhtasar fi Fazli'l-Cihâd* adıyla yapılmıştır.[78] Cemil Akpınar, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ehli'l-Cihâd* ismini kullanmayı tercih etmiş ve bu neşirlerde esas alınan nüshalarda bulunmayan devlet divanıyla ilgili bölümün Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954/3'teki nüshada var olduğunu belirtmiştir.[79] Biz de çalışmamıza konu olan *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 003124/1 nüshasını dikkate alarak konu başlığımızda *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ehli'l-Cihâd* adını tercih ettik.

4. Literatürdeki Yeri

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd* isimli eserinin literatürdeki yerini ortaya koymak için öncelikle İslam'da harp fıkhının doğuşu, tekevvünü ve gelişimine kısaca değinmek gerekirse İslam siyasi fıkhının gerek İslami medeni ilimler itibariyle ilmen gerek ibadetler fıkhının yanında muamelat fıkhı olarak "askerî fıkıh" veya "savaş fıkhı" olarak zuhur ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Medine-i Münevvere'de İslam devletinin kuruluşu sırasında askerî müesseselerin de tesisi söz konusudur. Sonrasında ise bu kurum ve kurallar asırlar boyunca savaş için ordu hazırlığı, harp aletleri hazırlama, savunma ve saldırı düzeni tesis etme gibi yollarla gelişme göstermiştir. Literatürde de bu husus savaşa hazırlık gibi mevzularla cüzi de olsa fıkıh kitaplarında yer almaya başlamıştır. Zaman içerisinde "askerî fıkıh" konusunda önemli çalışmalar yapılarak *siyaset-i şer'iyye* kitaplarında konuya dair çeşitli mevzular ele alınmıştır. Buna Mâverdî'nin *el-Ahkâmu's-sultâniyye* adlı eserinin dördüncü babı olan cihad emirliği mevzuu örnek olarak gösterilebilir. Söz konusu babda askerlerin düzeni, harb/savaş eğitimi, ordu emirinin yapması gerekenler, düşmanla karşılaşma ve savaş durumu gibi mevzular işlenmektedir. Ayrıca *el-Ahkâmu's-sultâniyye*'nin 18. babında yer alan ordu düzeninin sağlanması hususunda divan ve askerlerin atâ tak-

77 Hafız Ahmed Yar, bu eseri Ezher Üniversitesi'nde 1976 yılında yüksek lisans tezi olarak çalışmıştır.

78 Ebû Abdullah el-İmam Bedruddin İbn Cemâa, *Kitabu Müstenedü'l-Ecnad fi Âlâti'l Cihâd ve Muhtasar fi Fazli'l-Cihâd,* thk. Üsame Nasır en-Nakşibendi, (Şam: Darü'l-Vesâik, 1428/2008). Diğer eserler için bk. İbn Cemâa, *Müstenedü'l-Ecnâd*, 17 (naşirin mukaddimesi).

79 Akpınar, "İbn Cemâa", *DİA,* 19/391.

diri konusu, daha önce görülmemiş müstakil bir çalışma olarak yer almıştır. Aynı şekilde Ebu Ya'lâ el-Ferrâ'nın (ö. 458/1066) cihad emirliği mevzuunu ele alırken askerleri mürtezika ve mütetavvıa olarak taksimi, ordu komutanının görevleri hususu, ordunun birliklerine göre taksimi, arîflerin tayini, her birliğe sancak ve bayrak akdedilmesi gibi hususları incelemesiyle bu alanın büyük bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Ne var ki bu alandaki yazılar ve çalışmalar hicri 6. asrın ortalarında zuhur eden *siyaset-i şer'iyye* ve *ahkâmu's-sultâniyye* olarak meşhur olan kitapların genel siyasi fıkhına dair cüzi meseleleri ihtiva etmekten öte geçmemektedir.

Hicri 7. yüzyılın ortalarında ise Bedrüddin İbn Cemâa "savaş fıkhı"nı içeren konuları ele alarak eserleriyle bu alanı geliştirmiştir. Böylece İbn Cemâa'nın telif ve çalışmaları ile mevzuu itibariyle bu alandaki açığı kapattığı özellikle de "*Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu'l-Cihâd*" adlı kitabı ile müstakil bir eser ortaya koyduğu görülmektedir. Bu eser küçük hacimli de olsa kolay anlaşılır ve ulaşılabilir olması bakımından önem arz eder. Ayrıca söz konusu eser Ortaçağ'da askerî harp nizamı için gerekli asker hazırlığı, askerî idare ve düzeni gibi konuları ele alması bakımından özel ve örnek bir müstakil kitap olarak tarihteki yerini almıştır.

Bu kitabın o dönemin sultanı Melik Eşref Halil b. el-Melik Kalavun (öl. 689/1290) için kaleme alındığı muhakkaktır. Nitekim İbn Cemâa, eserinin mukaddimesinde dönemin hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Halil'e dua ve hayır dileklerinde bulunduktan sonra onun din ve devlet için yaptıkları bazı tasarrufları anlatmaktadır.[80] Sultanın kendisinden devletin asli teşkilatının, ordu teçhiz ve yönetiminin, askerlerin maaş ve miktarlarının hükümlerini kapsayacak bir muhtasar kaleme almasını talep ettiğini, kendisinin de tüm bu amaçları içeren, bununla birlikte sünnet, âsâr ve fıkıh çevrelerinin görüşlerine (akvalü eimmeti ulemai'l-emsar) muvafık, mütalaası kolay, ulaşılması rahat olan bu muhtasarı kaleme aldığını belirtmektedir.[81] İbn Cemâa'nın eseri yazmasının temel gayelerinden bir diğeri de din, devlet ve şeriatın muhafazası için cihad görevinin fazileti, önemi ve bu uğurda yapılması gerekli olanların zikredilmesidir. Eser, genel olarak ordu düzeni, cihadın fazileti, cihad

80 Bunlar; onun, reâyâya adaletle muamele ettiğini, onları iyiliklerle donattığını, insanların maslahatına ve devletin mamurluğuna itina gösterdiğini, askerlerin sayısını arttırdığını ve onları teçhiz ettiğini, sınır boylarının güvenliğini sağladığını, cihat farizasını yerine getirmek için canı ve malıyla çaba gösterdiğini belirtir. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 6a-7a.

81 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124) ,7a-b.

için gerekli araç gereçlerin elde edilmesi, Müslümanların ve ordularının bekası için gençlerin cihad bilinciyle yetiştirilmesi hususlarına yer vermektedir.[82]

Ayrıca şunu da ifade etmek gerekir ki; Alman müsteşrikleri bu eserin önemini belirtip İbn Cemâa'nın bu alanda ilk olduğuna ve ilmî çalışmalarıyla temayüz ettiğine işaret etmektedir. Bu sebeple İbn Cemâa'nın bu alandaki ilmî çalışmalarına teveccüh göstermişler ve onun fikrî ve ilmî verimliliği sebebiyle kendisinden faydalanılan önemli âlimler arasında yer aldığını belirtmişlerdir. Nitekim müsteşrik Alman Hans Kofler Bedreddin İbn Cemâa'yı konu alan bir makaleyi *Islamica* isimli Alman dergisinde 1935, 1936 ve 1938'de üç parça halinde yayımlamıştır.[83] Hans Kofler bu makalesinde İbn Cemâa'nın *Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbîri Ehli'l-İslâm* ismiyle maruf kitabını neşir ve tercüme edip konuyu İslami asırlarda İslam yönetimi ve kanunları çerçevesinde bir müsteşrik bakış açısıyla incelemiştir. Bununla birlikte İbn Cemâa'nın eserleri ve çalışmalarıyla hem İslam hem de Batı dünyası ilim ve fikir hayatında ilgili literatürde mümtaz bir konuma sahip olmuştur. Bu bakımdan Alman dergisi *Islamica*'da bu konuda makalesi yayımlanan Hans Kofler bu mevzudaki çalışmalarıyla İslam ve Batı dünyasında önemli yer tutmaktadır.

Hulasa İslami askerî müessese ile ilgili alana hasredilmiş ilk eser olma niteliğini taşıyan *Tecnîdü'l-Ecnâd* hacminin küçük olmasına rağmen Ortaçağdaki İslami harp sanatı ve nizamına dair önemli bilgiler içermektedir. Aynı zamanda bu eser, İslam'da askerî müessese bakımından savaş için askerî hazırlık nizamını açıklayan ve harp aletleri hazırlıklarını anlatan bir hatırlatma niteliği taşımaktadır. Öyle ki bu çalışma günümüzde muasır nizamlarda "Silahlı Kuvvetler İdaresi ve Tanzimi" mahiyetinde değerlendirilebilecek bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

5. Muhtevası

İbn Cemâa'nın, (تجنيد الاجناد وجهات أهل الجهاد) *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd* adlı eseri ahkâmu's-sultâniyye tarzında muhtasar bir eser olup tamamı 92 varaktan oluşan ve ilk 50 varakı çalışmamıza konu olan *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd* metnidir. Sonraki varaklar (50-80), "*Kitâb fihi erbaûne hadis li Nevevî*"

82 İbn Cemâa, *Muhtasar fi Fazli'l-Cihâd*, thk. Üsame Nasır en-Nakşibendi, (Şam: Darü'l-vesâik, 1428/2008), 99-100.

83 Hans Kofler, "Handbuch des islamischen Staats- und Verwaltungsrechtes von Badr-ad-dīn ibn Ğamā'ah", *Islamica*, 6/349-414; 7/1-64, (Almanca çevirisi 31 sayfa).

adıyla genelde iman, amel, ihlas, İslam şartları, Kur'ân ve sünnete ittiba, cihad, emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker, helal-haram, hayır-şer durumları, güzel ahlak, ihsan, takva, ibadetler, sadaka, zühd, adalet, müminlerin dayanışması, Allah'a yakınlaşmanın yolu ve O'nun mağfireti gibi konuların işlendiği hadislerin yer aldığı bölümdür. Kitabın son bölümü (80-92 varak arası) "*Bânet suâd fi medhi seyyidi'l-ıbâd"* adıyla Ka'b b. Züheyr'in Hz. Peygamber'e ithafen yazdığı kasidesinden oluşmaktadır.

Beş babdan oluşan bu eserin temel konuları ve babları şunlardır:

1. Bab: Sultan, fazileti ve adaleti hakkında

2. Bab: Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve cihad/savaş için silah hazırlama

3. Bab: Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktaı sahih olan durumlar

4. Bab: Askerlere maaş takdir edilmesi ve cihad/savaş ehlinin hak ettikleri

5. Bab: Divanın tanzimi ve sultan divanının kısımları

İşlenen konular itibariyle tipik bir *el-Ahkâmü's-sultâniyye* türü olan eserin, her bölümü kendi içinde fasıllara ayrılmaktadır. Konuların sıralanışı, ele alınış şekli ve kitabın tertibi bakımından düzenli bir eser özelliği taşımaktadır. Görülmektedir ki bu konulara dair yazılan eserlerin mahiyetinde olduğu gibi İbn Cemâa da kitabının birinci bölümünü "İmâmet" bahsine ayırmıştır. Burada sultanın imameti ve fazileti ile idaresinde adaletinin önemi konularına yer vermiştir. Mevzua giriş sadedinde ise imâmetin gerekliliğini ve varlık gayesini vurgulamıştır.[84] Bu noktada dini muhafaza edecek, Müslümanların dünyevi işlerini düzenleyecek, mazlumu koruyup zalime engel olacak, hakkı yerli yerine koyacak ve sahibine verecek bir imam tayin etmenin gerekli olduğuna dikkat çekmiştir. Böylece imamın tayin edilmesiyle memleket ve insanlar salah ve huzura kavuşacak, fesat yolları giderilecektir. Bunu da hakkıyla yerine getirecek bir sultanın olmasına bağlayıp hukemadan şu rivayeti nakletmiştir:

84 İmâmetin gerekliliği için bk. Ebu Yala Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkamü's-Sultaniyye,* (Beyrut: 1983), 19; Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el İktisâd fi'l-i'tikâd*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 127; Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed b. Muhammed en-Nesefî el Hanefî, *Tebsıratü'l-Edille fi Usûli'd-dîn*, 2 Cilt, (Dımaşk: Institut Français de Damas, 1993), 2/1103-1104; Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, (İskenderiyye*:* el-Matbaatü'l-Vataniyye, 1872), 47-49; M. Ziyauddin Rayyıs, *en-Nazariyyatu's-Siyâsiyyetu'l-İslâmiyye,* (*İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*), Kahire, 1976, 124-136.

"Sultanın kırk yıllık zulmü, reâyânın bir anlık sultansız kalmasından daha hayırlıdır".[85]

İbn Cemâa, sultanın Allah'ın kulları için bir lütuf olduğunu, onun vasıtasıyla fesadın kaldırıldığını belirtmiştir. Ayrıca sultanın adil olması, heva ve hevesine sahip çıkması, namazları ikame etmesi, oruçları tutması, iyiliği emredip kötülükten alıkoyması şartlarını ifa etmesiyle Allah'ın ona vaat ettiği zaferi ihsan edeceğini ifade etmiştir.[86] Bu noktadan hareketle İbn Cemâa her ne kadar imâmet için bir tanım geliştirmemişse de Mâverdî'nin; "Dini muhafaza ve dünya işlerini deruhte etme konularında nübüvvete haleflik etmek"[87] şeklindeki imâmet tanımının içeriğini zikretmiş ve o tanımı benimsemiştir.[88] Tanımda imama yüklenen "dini muhafaza etme" ve "dünya işlerini deruhte etme" sorumluluğu, önemli bir konudur. Nitekim bu imâmetin varlık gayesine dayalı olup güçlü bir merkezî devlet yapısına vurgu yapıldığına dair bir girişim olarak da değerlendirilebilir.[89]

Görülmektedir ki ilk bölüm askerî müessese için en üst kumandan olması itibariyle sultan ve fazileti hakkındadır. Buna göre askerî müessese, siyasi hakimiyet nizamının dayanağı ve kaidesidir. Zira bu askerî müessese/kurum olmaksızın siyasi nizam ayakta duramaz. Hâkim (idareci) olmaksızın da bu askerî müessese/kurum, meşru kuvvet/siyasi egemenlik kaidesi kaybolup gider. Müellif bu konuda der ki: Allahu Teâlâ şöyle buyurmaktadır: ﴿وَلَوۡلَا دَفۡعُ ٱللَّهِ ٱلنَّاسَ بَعۡضَهُم بِبَعۡضٖ لَّفَسَدَتِ ٱلۡأَرۡضُ﴾ "*İnsanların bir kısmının diğerini def etmesi olmasaydı yeryüzü fesat olurdu.*" [90]

Bu ayetin tefsiriyle ilgili şunlar söylenebilir: Allahu Teâlâ yeryüzünde bir sultan ikame etmeseydi güçlü olan zayıfı mahveder, mazlum zalimden hakkını alamaz ve mutlaka kuvvetli olan zayıfları helak ederdi. Böylece insanların bir kısmı diğerine haksızlık eder dururdu. Sonra Allah kullarına sultan ikame etmekle onlara minnet

85 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124), 9a. Bu sözün başka bir rivayet şekli için bk. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, 48.

86 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124), 6a-b.

87 Ebül-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Mâverdî, *el-Ahkamü's-Sultaniyye ve'l-Velâyetu'd-Dîniyye,* thk. Ahmed Mübârek el-Bağdadi, (Kuveyt : Mektebetu Dâri İbn Kuteybe, 1409/1989), 15.

88 Başka bir imâmet tanımı için bk. Ebü'l-Meâlî Abdulmelik b. Abdillah İmamu'l-Harameyn el-Cüveynî, *Gıyâsü'l-Ümem fi'ltiyâsi'z-Zulem,* thk. Abdulazim ed-Deyb, (Mısır : Mektebetu İmami'l-Harameyn, Matbaatu Nahda, 1401), 22.

89 Mâverdî, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, 72.

90 el-Bakara 2/251.

etmiş ve buyurmuştur ki: ﴿وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ ذُو فَضۡلٍ عَلَى ٱلۡعَٰلَمِينَ﴾ *"Ancak Allah alemler üzerinde fazilet sahibidir."*[91] Zira Allah'ın yarattığı mahlukatın ancak sultanın idaresiyle ahvali salaha kavuşur, onun korumasıyla selamete erişir, mazlum olanı hakkını alır ve zalimden onları sakındırır. Bu noktadan hareketle İbn Cemâa'nın nazarında askerî müessese/kurum sadece düşmana mukavemet için değil devletin hâkimiyet nizamının (egemenlik düzeni) istikrarı için ikame edilmektedir. Dolayısıyla İbn Cemâa'nın bu eseri, devletin istiklali (bekası) bakımından askerî durumların (düzenin) önemini vurgulaması sebebiyle ilk önemli eser olma özelliği taşımaktadır. Nitekim eserinin ilk babında müellif İbn Cemâa, bu müesses nizamın/askerî düzenin ikame edilmesinin faziletine, idareci/sultan tayini, sultanın tebaası üzerindeki hakları ile raiyyenin hak ve görevlerinden bahsetmektedir.

İbn Cemâa, kitabın ikinci bölümünü ordu istihdamı ile cihad farizasını yerine getirmek için askerlerin hazırlanmasına tahsis etmiştir. Yüce Allah'ın; "*Ey iman edenler! Tedbirinizi alın"*[92], "*Onlara karşı gücünüz yettiğince kuvvet hazırlayın*"[93] ayetlerinde buyurduğu gibi Müslümanların maslahatları ve işleri için en önemli tedbir ve hazırlığın ordu istihdamı, askerlerin teçhizi, sayıların çoğaltılması ve sınır boylarının korunması olduğunu belirtmiştir.[94] Ordu istihdamı ve cihada hazırlık yapmanın önemini destekler mahiyette de Hz. Peygamber (s.a), Hulefa-yi Raşidin ile sonraki halifelerin yaptıkları bazı savaş ve gazvelerdeki asker sayısını ve birkaç uygulamayı zikretmiştir.[95]

Bu bağlamda ordu istihdamı ve asker sayısının arttırılmasının sünnet olduğunu ifade etmiş, asker maaşlarının bol ödenmesi gerektiğine, kendilerinin ve ailelerinin durumlarının sorulması ve ihtiyaçlarının temininin gerekliliğine değinmiştir. Hikmet ehli kimselerden şu rivayeti naklederek ordunun devlet ve sultan için ne kadar mühim olduğunu açıklamıştır: "Sultanın dostu ordusudur. Düşmanı ise malıdır. Ordusuna harcadığı için malı azalırsa dostu ve yardımcısı güçlenir. Ordusuna vermediği için düşmanı (malı) güçlenirse yardımcısı olan ordusu zayıflar."[96] Askerî müessese için savaş aleti ve askerî hazırlık yapmanın öneminden bahseden İbn

91 el-Bakara 2/251.

92 en-Nisâ 4/71.

93 el-Enfâl 8/60.

94 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124)*,* 22b-23a.

95 İbn Cemâa. *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124)*,* 23a.

96 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124)*,* 18a-b. Ayrıca bk. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*, 122.

Cemâa seriyyelere emirlerin tayin edilmesi, seriyyeler için bayrak ve sancak akdedilmesi, kumandanın özellikleri ve erzakı (maaşları) konularını ele almıştır. Daha sonra harp aletleri, savaş için ordu hazırlama keyfiyeti, beytülmalden asker tahsisatı, onların yaşadığı asır itibariyle kumandanın nizamına göre ordu tahsisatlarının sarfiyatı, askerlerin ve esirlerin atâları mevzularına yer vermiştir.

Müellif eserin üçüncü bölümünü sultan atâsı, atanın verileceği yerler ve ikta çeşitlerine ayırmıştır. Önceki bölümde ordu istihdamı ve askerlerin ihtiyaçlarının temin edilmesinin önemini belirtmiş, bu bölümde ise o ihtiyaçlarının giderilme yolları olan atâ ve iktayı ayrıntılı bir şekilde irdelemiştir.[97] İbn Cemâa, öncelikle ordunun ihtiyaçlarının karşılandığı atâ ve ikta gibi iki temel yol (rızık) olduğunu belirtmiş, daha sonra bunların her birini detaylı bir şekilde açıklamıştır. Örneğin atânın fey, haraç, ganimet ve feyin beşte birlik kısmı ile beytülmal gibi dört gelir kaynağının olduğunu belirtmiş ve bunların kendi içinde bölümleri, tanımları, onlarla ilgili hükümleri, Hz. Peygamber ve sahabeden nakiller yaparak dört mezhep imamının konular hakkında görüşleriyle birlikte zikretmiştir.[98]

Bu konuda dikkate değer olan hususlardan biri, Müslümanların hakimiyeti altına alınan arazinin rakabesinin kimde bulunmasıdır. Şayet arazinin mülkiyeti Müslümanlarda kalıp gayrimüslim olan ahali verdikleri haraç mukabilinde bu arazilerde iskân ediyorlarsa verdikleri haraç kira kabilinden değerlendirilir ve Müslüman olmaları durumunda bu haraç düşmez. Bu kimseler zimmi statüsüne geçerlerse haraç ile birlikte cizye vermekle yükümlüdürler. Ancak arazinin mülkiyeti kendilerinde kalıp Müslümanlarla haraç verme şartını muhtevi bir sulh yapmışlarsa, söz konusu haraç hakikatte cizye hükmünde olup bunların Müslüman olmaları yahut arazinin mülkiyetinin bir Müslümana geçmesi durumunda Müslümandan cizye alınamayacağından ötürü cizye hükmü sakıt olur.[99]

Ordunun rızkının ikinci kısmı olan ikta, temlik (mülkiyet), istiğlal (faydalanma) ve irfak (işletme) olmak üzere üç kısım altında incelenmiştir. Temlik iktaı[100]

97 Atâ konusu için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 26a-33b; ikta konusu için bk. (Ayasofya, 3124), 33b-42b.

98 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 26a-42b.

99 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 29a-b.

100 Bunlar: a) Ölü arazilerin iktası, b) İslam'dan önce mamur olma izleri taşıyan fakat terk edilip harap hale gelen arazilerin iktası, c) Fethedilmesinden ümitvar olunan darü'l-harbteki bir arazinin iktası. İbn Cemâa, *Tahrîr*, 108-109. Mevat arazilerin ihyası ve suların çıkartılması hakkında

üçe, istiğlal ve irfak iktaı[101] ise ikişer kısma ayrılmış ve ilgili hükümler belirtilmiştir.[102]

İbn Cemâa'nın, istiğlal iktanın iki çeşidi olan, bir arazinin işletim hakkının belirli bir ücret karşılığında birilerine verilmesi ile birtakım devlet görevlileri ve komutanların maaş karşılığında bazı haraç arazilerin gelirlerini toplaması uygulamasının kendi zamanında Irak Sevad arazisinde, Mısır ve Şam beldelerinde mutad olduğunu ifade etmesi önemli bir konudur. Bu durumun devlet işlerinin istikrarının devamı ve cihad ameliyesinin kesintiye uğramaması amacına yönelik olduğu söylenebilir. Yine burada iktanın icaresinin caiz olduğuna yönelik görüşlerini belirtmesi de dikkate değer bir husustur.[103]

Müellif, mücahidin cihad esnasında onu bu işten alıkoyacak bir hastalığa yakalanması halinde ordunun moralini yüksek tutmak ve mücahitlerin cihada yoğunlaşmalarını temin etmek amacıyla iktalarının devam etmesi gerektiğini zikretmiştir.[104] Ayrıca herhangi bir arazinin ebedî bir şekilde birine ikta olarak verilmesinin, fey ve haraç arazilerinin gayrimüslim bir kimseye tahsis edilmesinin caiz olmadığını belirtmiştir.[105]

İbn Cemâa, ordu dışında atâ hak edenlerin sürekli bir iş (kadı, divan kâtibi gibi) neticesinde maaş alanlar olduğunu, bunun dışında sürekli bir işte (vergi tahsildarları ve imamlar gibi) çalışmayan kimselerin maaşlarının haraç mallarının iktasında verilmesinin caiz olmadığını zikretmiştir. Yine cizye malının, mülkiyeti

ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamü's-Sultaniyye*, 264-274; Ebu Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin el-Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* Beyrut, 1983, 209-222. Ferrâ, iki nevi iktanın olduğunu ve bunlardan ilki olan temlik iktanın mevat araziler, amir araziler ve madenlerden oluştuğunu ifade etmektedir. Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 228.

101 Bunlar a) Bir emek harcamakla ulaşılan yerin altındaki madenler (altın, gümüş, bakır, demir gibi). Bir uğraş verilmesi gerekmeyen yer üstündeki madenlerin (tuz, katran, kükürt, zift gibi) iktası caiz değildir. b) Cadde, yol ve meydan gibi yerlerin iktası. İbn Cemâa, *Tahrîr*, 115-116. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 294-296, 179-282; Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 224-226.

102 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124)*,* 33b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 283-293. Mâverdî, iktanın, temlik ve istiğlal iktaından ibaret olduğunu belirtmiştir. Bk. Mâverdî, *a.g.e.*, s. 283.

103 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124)*,* 35b-36a.; Mâverdî, istiğlal iktaı öşür ve haraç şeklinde iki kısma ayırmıştır: Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 290.

104 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124)*,* 37a-37b.

105 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124)*,* 35a.

kendilerinde bırakılmak üzere antlaşma yapılan haraç arazilerinin ve öşür mallarının zekatının iktasının da caiz olmadığını belirtmiştir.[106]

İbn Cemâa, bu bölümün sonunda sultanın insanların ihtiyaçlarını karşılamak için bazı ölü arazileri mera haline getirebileceğini ancak bütün ölü arazilerin mera yapılamayacağını ve belirli kişilere tahsis edilemeyeceğini zikretmiştir.[107] Bütün bunların neticesinde atâ ve iktanın temel gaye ve amaçlarının İslam ordusunu ve devletini güçlendirmek, cihad yükümlülüğünü hakkıyla yerine getirilmesi için gerekli olanakları temin etmek, Müslümanların güçlerini pekiştirip refah seviyelerini arttırmak, ölü arazileri diriltmek ve İslam'ın yayılmasını sağlamak olduğu söylenebilir. Fakat bununla birlikte ilk dönemlerde Hz. Ömer gibi bazı halifeler, Müslümanların toprakla uğraşıp yukarıda sayılan hedef ve gayeleri gerçekleştirme yolunda tembel davranma endişesiyle bazen ikta vermekten geri durmuşlardır.[108]

Müellif dördüncü bölümde ordu atâsını ve mücahitlerin ondan alacağı miktar hususunu zikretmiştir. Hz. Peygamber'in ganimet, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ali'nin halifelik dönemlerinde atâ dağıtımında insanların ihtiyaç ve durumlarını dikkate aldığını[109], Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ise İslam'a girişte ve hicret edişte öncelik[110] gibi halleri göz önünde bulundurarak belirli kimselere daha fazla atâ verdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in divanı kurduğunda bu şartlar dahilinde atâ ehlini beş gruba[111] taksim ettiğini ve atâ dağıtımını bu şekilde yaptığını zikretmiştir. Atâ dağıtımında Hz. Ömer kendisini birinci gruptan (Bedir Savaşı'na katılan muhacirler) olan kimseler, oğlu Abdullah'ı da üçüncü gruptan (Mekke'nin fethinden önce hicret edenler) kimseler arasında belirtmiştir.[112] İbn Cemâa'nın bunları ve-

106 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124), 38a-b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 293.

107 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd* (Ayasofya, 3124), 41b-42a.; Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 275-279; Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* 222-224.

108 Bk. Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, 22/43.

109 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 42b. İmam Şâfiî ve İmam Malik'in bu görüşü benimsediğini nakletmiştir.

110 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 42b-43a. Ebû Hanîfe'nin de bu görüşü benimsediğini belirtmiştir.

111 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124), 43a-44a. Bunlar: a) Bedir Savaşı'na katılan Muhacirler, b) Bedir Savaşı'na katılan Ensar, c) Mekke'nin fethinden önce hicret edenler, d) Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olanlar, e) Hz. Peygamber'in son günlerinde Müslüman olanlar.

112 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Ayasofya, 3124), 43a-b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 299-300; Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* 39, 238-240.

rerek onun adaletini, hak ve hukuka ne kadar uyduğunu göstermeye çalıştığı ifade edilebilir.

İbn Cemâa, beytülmal gelirinin artması durumunda yukarıda belirtilen gruplardaki kimselerin paylarına bir ekleme olunmayacağını, fazlalığın mücahitlere dağıtılacağını belirtmiştir. Bununla birlikte sultanın kendisinin ve ailesinin ihtiyaçlarını temin için beytülmalden haddi aşmadan alma hakkının bulunduğunu zikretmiştir. Sultanın beytülmalden yaptığı harcamada israfa gitmemesi ve cimrilik yapmaması gerektiğini, Hz. Ömer'den şu rivayeti naklederek desteklemiştir: "Kendimi Allah'ın malı karşısında yetimin velisi gibi görmekteyim. Durumum iyi olursa ondan geri dururum, muhtaç duruma düşersem maruf veçhile oradan kullanırım." Yine sultanın zaman ve mekân şartlarını gözeterek emir ve askerlerin bütün ihtiyaçlarını giderecek ikta yahut atâ payı ayırması gerektiğini, bunun mücahitlerin cihada hazır olmalarını ve kendilerini cihada adamalarını temin için olduğunu zikretmiştir.[113]

İbn Cemâa daha sonra zaruret durumu dışında altın ve ipek kullanımının erkekler için caiz olmadığını, kadınlar için mutlak caiz olduğunu, bu madenlerden yapılan kap gibi ev eşyalarının kullanımının ise erkek ve kadınlara haram olduğunu ayrıca ifade etmiştir. Bununla birlikte savaş araç-gereçlerinin bu madenlerden yapılmasını da zorunluluk hali veya mücahide savaş sırasında üstünlük sağlama amacı dışında caiz olmadığını belirtmiştir.[114]

Müellif dördüncü bölümün sonunda, ölen maaşlı askerlerin aile efradının daha sonra zor duruma düşmemesi, kendilerinin de sağ iken cihad için gayretlerinin artması için ölümleri halinde atâlarının devam edeceğini zikretmiştir. Orduda bu askerlere ihtiyaç duyulmaması halinde ayrılmalarının mümkün olduğunu belirtmiş, itaatsizlikleri ve mazeretsiz olmaları nedeniyle sefere katılmamaları durumunda atâlarının düşeceğini ve iktalarının hükümsüz olacağını zikretmiştir.[115]

Beşinci bölümde ise divanın kurulması ve sultan divanının kısımlarına değinmiştir. Öncelikle divan kelimesinin kökeni ve tanımını açıklamış, mücahitlerin sayılarının ve devletin gelirlerinin artmasıyla birlikte bunların kaydedilmesinin önemini belirtmiş ve İslam tarihinde ilk divanın Hz. Ömer tarafından kurulduğunu

113 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 45a-b.

114 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 46a.

115 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 47a-b. Ayrıca bk. Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 28, 243; Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* 305-306.

zikretmiştir. Hz. Ömer'in bu teşkilatın kuruluşuna dair sahabeyle istişarelerde bulunduğunu ve divanın kuruluşuna karar verilince bazı sahabeyi görevli kılarak onlara şöyle emrettiğini rivayet etmiştir: "İnsanları konumlarına göre yazın. Hâşimoğulları'ndan başlayın ve Resulullah'a olan yakınlıklarına göre sıralayın."[116]

İbn Cemâa devamında sultan divanını dörde ayırıp her biri hakkında ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bunlardan ilki olan ordu divanına (divanü'l-ceyş) cihad için mücadele edecek kimselerin kaydedilmesi gerektiğini zikretmiştir. Daha sonra divana kimlerin yazılıp yazılmayacağını, öncelik sırasının nasıl olacağını, isimler yazılırken dikkate alınması gereken şartları belirtmiştir. Askerlerin ihtiyaçlarını sultana bildirme ve ihtiyaç durumunda onları bir araya getirme görevinde bulunacak arif ve nakiplerin ordu içinde görevlendirilmesi konusuna yer vermiştir.[117]

İbn Cemâa ikinci divanın, devletin değişik kademelerinde çalışan görevlilerin divanı (divanü'l-ummal) olduğunu söylemiştir. Burada, bu görevin (amel) ne olduğunu, süresinin, görevi verenin (müvelli) ve üstlenenin (mütevelli) kimlerden meydana geldiğini, göreve atamanın sahih olma durumunu ve görev ücreti (mukarrer ale'l-amel) gibi hususları incelemiştir. Bu kademelerde görevli kimselerin taşıması gerekli şartları ve özelliklerini de belirtmiştir.[118]

Müellif, üçüncü divanın, "[Devlet] işlerine tahsis edilen vergiler divanı (divanü rüsumi'l-emval)" olduğunu belirtmiştir. Burada söz konusu divanın görevleri, vergilerin miktarının sultan tarafından değiştirilmesinin hükmü ve alınmaması gereken vergilerin neler olduğu konularını zikretmiştir.[119] İbn Cemâa, sultan divanının dördüncüsünün ise beytülmalin gelir-gider divanı olduğunu belirtmiştir. Son olarak beytülmalin açık veya fazla verme halini irdelemiş ve ilgili hükümleri beyan etmiştir.[120]

116 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya, 3124), 17a.

117 İbn Cemâa, *Risaletü'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, (Ayasofya, 2954), 153a. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 302-305; Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* 237-243.

118 İbn Cemâa, *Risaletü'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, yazma eser, (Kitabu Eşrakit Tevarih içinde 131-155 varakları arası), (Ayasofya 2954), 153a-b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 310-315; Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* 247-249.

119 İbn Cemâa, *Risaletül Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, (Ayasofya 2954), 153b. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 307-309; Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 244-246.

120 İbn Cemâa, *Risaletül Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, (Ayasofya 2954), 153b-154a. Ayrıca bk. Mâverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 315-321; Ferrâ, *el-Ahkamu's-Sultaniyye*, 250-257.

6. Yöntemi

İbn Cemâa, eserlerinde yöntem olarak öncelikle konunun hükmüyle ilgili Kur'an ve sünnetten deliller getirmektedir. Akabinde konuyu destekler mahiyette işlenen konuyla ilgili varsa sahabe ve tâbiîn nakillerine yer verir. Daha sonra konunun genel çerçevesini farklı mezheplerin görüşlerine yer vererek özetlemektedir.[121]

Şâfii mezhebine bağlı olmasına rağmen yalnız bir mezhebin görüşünü vermekle iktifa etmez, diğer mezheplerin de görüşlerine yer vermektedir. Böylece okuyucuya farklı mezhep görüşleri arasında mukayese imkanı sunmaktadır. Bununla birlikte en sahih olarak gördüğü görüşü (asah) vermekte ve işlediği konu hakkında kendi kanaatini de zikretmeyi ihmal etmemektedir.[122]

Kitabın tasnifinde öne çıkan en önemli mevzulardan biri hukema kavillerini ve kıssaları zikretmesidir.[123] Buna göre müellifin idarecilerden İslam ahkamına uygun bir yönetim anlayışı istediği söylenebilir. Müellifin eserinde verdiği malumatı ve onları işleyiş biçimi ile kitabın tasnif yönteminden yola çıkarak ilmî bir üslup kullanmaya ihtimam verdiği zikredilebilir. Bunu da ele aldığı kelimelerin basit, anlaşılır, zengin anlamlara müsait ve işlenen mevzunun kapsamlı, derinlikli bir özelliğe sahip olmasında görmek mümkündür. Müellif çalışmanın metodu ve yazılış amacına dair, eserinin mütalaasının ve anlaşılmasının kolay, hacminin küçük ve ulaşılmasının rahat olduğunu, bununla birlikte söz konusu literatürde yazılan eserlerden beklenen amacın elde edilmesine yönelik olarak yazıldığını zikretmektedir.[124]

Ele aldığı mevzular ve konuyla ilgili derlediği bilgiler bakımından eseri bölümlere (bab) ve fasıllara ayırmıştır. Bu bağlamda onun çalışmanın tasnif, tertib ve tebvibinde kendi döneminin ihtiyaçlarını da dikkate aldığı söylenebilir. Ayrıca müellif, bölüm başlıklarının içerikleri ile verilen malumatın birbiri ve fürû-ı fıkıhla uyum ve irtibatının sağlam olmasına önem vermektedir. Eserde göze çarpan en önemli

121 Örneğin birinci bölüm sultanın fazileti ve adaleti konusuyla ilgili bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 8a-11b.

122 Örnek olarak Ebû Hanîfe'nin görüşü için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 34a, 40a; Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel, Malik ve Şâfiî birlikte görüşleri için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 27a; asah kavli ve kendi görüşünü belirttiği hususlar için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 36a-b.

123 Örneğin bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 11b; 17b-18a.

124 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 7a-b.

mevzulardan bir diğeri, İbn Cemâa'nın verdiği ayet, hadis yahut metin içinde geçen anlaşılması güç olacak bazı kavramların tefsir ve anlamını beyan etmesidir.[125]

7. *Tecnîdü'l-Ecnâd* ve İlgili Eserlerin Kaynakları

7.1. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Kaynakları

Tecnîdü'l-Ecnâd hilafet, vezirlik, ordu ve tebaanın yönetimi, cihad, maliye ve yargılama hukuku gibi konuları içermekte, siyasi-fıkhi ahkâmı konu alan bu eserde temel ilke ve sabiteler öncelikli olarak Kur'an ve sünnete dayandırılmaktadır.[126] Nitekim İbn Cemâa eserin mukaddimesinde, "Kitabın yazımında sünnetleri, âsârı ve başlıca fıkıh çevrelerinin (ulemau'l-emsar) görüşlerini esas aldım." demektedir.[127] Kur'an ve sünnet dışında sahabenin sözlerini ve uygulamalarını[128], tâbiinin,[129] mezhep imamlarının ve önemli ilim adamlarının ele alınan mevzu hakkında nakledilen görüşlerine ve hukema sözlerine[130] de bazen yer vermektedir.

İbn Cemâa, nas ve kavillerin işlenen mevzu ve fasılla uyum ve irtibatının sağlam olmasına ve aralarında bir tenakuzun meydana gelmemesine özellikle ihtimam göstermektedir. Bu alanda yazılmış olan Mâverdî ve Ebu Ya'la el-Ferrâ'nın *el-Ah-*

125 Birkaç örnek için bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 8a-9a; 9b-10a; 10b-11a; 11b-12a;13a.

126 Örneğin İbn Cemâa, sultan ve halifenin ümmet üzerindeki haklarını sayarken ümmetin, Allah'ın yasakladığı şeyler dışında her konuda kendilerine itaat etmesi gerektiğini; "*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Resul'e ve sizden olan ülü'l-emre de itaat edin."* (Nisâ 4/59) ayetini ve Hz. Peygamber'in; "*Bir masiyetle emrolunmadıkça Müslümanın hoşuna giden ya da gitmeyen her hususta [başına geçen kişiyi] dinleyip ona itaat etmesi gerekir*." (Buhari, Ahkâm 4) hadisini zikrederek temellendirmiştir. Bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 12b-13a.

127 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 7a.

128 "Düşmanla Cihad Etmek Maksadıyla Emir İstihdamı"nın ele alındığı bölümde bu uygulamanın caiz ve sünnette uygun olduğunu ve bunun Hz. Peygamber'in yaptığı gibi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de birçok iklim ve bölgeye bilfiil emir tayin ettiğini örnekler vererek belirtmiştir. Bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 19b-20a.

129 İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 14b.

130 Sultanın adaletinin bahse konu edildiği yerde hikemiyattan şu sözü nakletmiştir: "Melikin adaleti, reâyânın hayatı ve memleketin ruhudur. Ruhsuz bir bedenin bekası yoktur.". Bk İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 11b. Yine cihatta önderlik edecek komutanın önemi ve vasıfları zikredilirken bu makama seçilecek kişinin önemine binaen şu hikmetli sözü naklet-miştir: "Bir aslanın liderlik ettiği bin tilki, bir tilkinin liderlik ettiği bin aslana yeğdir.". Bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 22a.

kâmü's-Sultâniyye'leri, Cüveynî'nin *el-Gıyasi*'si, Turtûşî'nin *Siracü'l-müluk*'ü tertip ve üslup bakımından farklılıkları olsa da eserde istifade edilen kaynaklar arasında yer almaktadır. İbn Cemâa, mukayeseli fıkhın en mühim klasikleri arasında sayılan İbn Kudame'nin *el-Muğni*'si, İmam Nevevi'nin *Ravza*'sı ve İbn Hübeyre'nin (ö. 560/1165) *el-İfsah*'ı eserlerinden de zaman zaman faydalanmaktadır.

Söz konusu eser, *Tahrîr*'in birkaç bölümünden oluştuğu için aynı kaynaklardan istifade edilmiştir. Ancak bu eserdeki temel farklılık, Muhammed b. Âiz el-Kureşî'nin *Kitabu's-Savaif*'inden zaman zaman nakiller yapılmış olmasıdır.[131]

İbn Cemâa'ya atıf yapılan kaynaklar ise şunlardır:

a. Mücirüddin el-Hanbeli, *el-Ünsü'l-Celîl bi Tarihi'l-Kudüs ve'l-Halil*

b. İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin ve Esmau'l-Müellifin ve Asaru'l-Musannifin*, *Îzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-Zünûn*

c. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*

Tecnîdü'l-Ecnâd'da yer alan kaynaklar da şöyle özetlenebilir:

a. Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*

b. Ebu Ya'lâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*

c. İmam Şâfii, *el-Ümm*

d. İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*

e. Abdulhayy el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-İdariyye*

f. Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka et-Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*

g. Ebu Ubeyd Kasım b. Sellam, *Kitabu'l-Emvâl*

h. Yahya b. Âdem, *Kitabu'l-Harâc*

ı. Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harâc*

i. Sahnûn, *Müdevvene fi Fıkhi İmam Malik*

j. İmam Ahmed b. Hanbel, *Müsned*

k. İbn Kudâme, Muğnî

131 Örneğin bk. İbn Cemâa, *Tecnîdü'l-Ecnâd*, (Ayasofya 3124), 20a-21b.

Müstenedü'l-Ecnâd fi Âlâti'l-Cihâd ve Muhtasar fi Fadli'l-Cihâd'da yer alan kaynaklar da şunlardır:

a. Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*

b. Ebu Ya'lâ, *el-Ahkâmu's-sultâniyye*

c. Ubeyd Kasım b. Sellam, *el-Emval*

d. Turtûşî, *Siracü'l-Mülük*

e. İbn el-Ezrak, *Bedaiü's-Silk*

f. Ebu Yusuf, *el-Harâc*

g. İbn Adem, *el-Harâc*

h. Kudame b. Ca'fer, *el-Harâc*

ı. Abdurrahman Ceziri *el-Fıkh ale'l-Mezahibi'l-Erbaa*

i. Muhammed Cevad Muğniye, *el-Fıkh ale'l-Mezahibi'l-Hamse*

7.2. *Tecnîdü'l-Ecnâd* İle İlgili Eserler

İbn Cemâa'nın savaş hukukuna dair eserlerindeki genel metodolojik yaklaşımını belirttikten sonra sırasıyla *Tecnîdü'l-Ecnâd*, *er-Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnîdü'l-Cüyûş, Müstenedü'l-Ecnâd* ve *Tahrîru'l-Ahkâm* adlı eserleri hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. İbn Cemâa, metinlerde kaynak olarak öncelikle ilgili ayet ve hadisleri nakletmektedir. Özellikle *Müstenedü'l-Ecnâd*'ın büyük bölümü nakledilen ayet, hadis, Hulefâ-yi Râşidin uygulamaları ve mezhep görüşlerinden oluşmaktadır. İlk paragrafta sunulan konu özetinin ardından önce ayetler sonra da hadisler zikredilerek birçok bab sona erdirilmiştir. Ayet ve hadislerin nakledilmesinden sonra varsa İslam medeniyetinin zihniyetini yansıtan hikmetli sözler ve Hulefâ-yi Râşidin uygulamaları konuya örnek ve destek mahiyetinde zikredilir. Akabinde ilgili fıkhi meseleler dört mezhep imamının görüşleri çerçevesinde aktarılmaktadır.

İbn Cemâa'nın konuları ele alırken kullandığı önemli metotlardan birisi de Kur'an ve sünnetten getirdiği delillerin teâruz etmemesine gayret sarf etmesidir. Şayet teâruz gözüküyorsa, bu delillerin çatışma noktalarını iyice araştırır, kanaati teâruz olduğuna yönelik ise bu delilleri eserlerinde kullanmamaktadır.

Eserlerinde Kur'an ve sünnetten delilleri zikrettikten sonra varsa sahabe, tâbiûn kavil ve uygulamalarına yer vermektedir. Konunun ayet ve hadislerle dile getirilmesi, aynı zamanda müslümanların da konuya dikkat etmelerini ve gerekli mesajları doğru şekilde alarak yürürlüğe koymalarını gerektirmektedir. İbn Cemâa ayet, hadis, sahabe ve tâbiûn kavli delil sıralamasından sonra ele aldığı fıkhi mevzuda ittifak veya ihtilaf varsa onu beyan etmekte, daha sonra kendisinin tercih ettiği görüşü açıklamaktadır. Şâfii mezhebine mensup olmakla beraber mezhepte müçtehit mertebesinde olan İbn Cemâa bazı konularda farklı içtihatları benimsemektedir.

İbn Cemâa özellikle bayrak ve sancak edinilmesiyle ilgili konuda İbn Âiz'in *Savâif* kitabına atıfta bulunmuş, ayrıca ehl-i zimmetin tâbi olduğu hüküm konusunda Ömer b. Hattab'ın sözlerini kaynak göstermiştir. İbn Cemâa'nın savaş hukukuyla ilgili eserlerinde ele aldığı temel kaynakları hakkında verilen bu genel bilginin akabinde ayrı ayrı bu eserlere değinilmesi uygun düşecektir:

7.2.1. *Kitâbu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*

Bu eser, İbn Cemâa'nın *Tahrîru'l-Ahkâm*'ının birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu bölümlerini işlediği ve el-Melikü'l-Eşref'e ithaf ettiği bir çalışmadır. Mevzuu, İslam ordusunun himayesi için gençler yetiştirmek ve ordunun tanzimi, genel seferberlik halinde yardımlaşmak için yapılması gerekenler ve askerlik biliminde 'Silahlı Kuvvetlerin Tanzim ve İdaresi' bağlamında ele alınan hususlarla ilgilidir.

Dört babdan müteşekkil Abdülcevâd Halef'in de neşrettiği bu eserin muhtevasını kapsayan çeşitli kitaplar mevcuttur.[132] Üsâme Nâsır e-Nakşibendî tarafından tek nüshasına dayanılarak *Muhtasar fi Fadli'l-Cihâd* adıyla *Müstenedü'l-Ecnâd* ile birlikte yayımlanmıştır. Ayrıca İsmail Paşa ve Muhyiddin Ramazan bu kitaptan söz etmiştir. Bu kitapta beşinci bab ile divan konusu yer almamaktadır. Bu eserin ilavesi olan *er-Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnîdü'l-Cüyûş ve'l-Cihâd* ise divan babıyla beş bab olarak belirttiğimiz konulara yer vermiştir.

132 *Kitâbu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*, ilgili aralık: 1-50 varak, tamamı 92 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 3124.

7.2.2. *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyûş ve'l-Cihâd*

İbn Cemâa tarafından el-Melikü'l-Eşref için kaleme alınmış bir eserdir. Üsame Nasır en-Nakşibendi tarafından *Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnîdü'l-Cüyuş ve'l-Cihâd* adıyla yayımlanmıştır. Abdülcevâd Halef'in de yayımladığı eserin çeşitli nüshaları mevcuttur.[133] Bu nüshalardan birisi olan söz konusu eser, tamamı 160 varak olan *Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde 131-155 sayfaları arasında beş bab halinde risale olarak yer almaktadır.

7.2.3. *Kitâbu Müstenedü'l-Ecnâd fi Âlâti'l-Cihâd*

İdarecilere ve emirlere itaat, cihad, savaşa hazırlık, Hz. Peygamber'in (s.a) kullandığı savaş aletleri, silah edinme, okçuluk, şehadet, savaş taktikleri, bayrak ve sancak edinme, ordunun saf tertibi, orduyu destekleme gibi konuları otuz bölümde ele alan İbn Cemâa'ya ait bu eser, Üsame Nasır en-Nakşibendi tarafından yayımlanmıştır.

Eserin yazma nüshaları mevcuttur.[134] Kadı Mücirüddin ve İsmail Paşa da bu eseri İbn Cemâa'ya nispet etmektedir.

7.2.4. *Kitâbu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbîri Ehli'l-İslâm*

Müellifi Bedrüddin İbn Cemâa olan bu kitaptan Katib Çelebi ve Kadı Mücirüddin eserlerinde yukarıdaki ismiyle aynı şekilde bahsetmektedir.[135] Bağdatlı İsmail Paşa eseri *Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ceyşi'l-İslâm,*[136] Brockelmann ise *Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Milleti'l-İslâm* ismiyle zikretmiştir.[137]

133 *Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, (5. Bölüm İlaveli nüshası), (*Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde, ilgili aralık: 131-155, tamamı 160 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Ayasofya 2954.

134 *Kitabu Müstenedü'l-Ecnad fi Alati'l-Cihâd*, ilgili aralık: 88-155 varak, tamamı 155 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Fatih 5455.

135 Hayreddin, Ziriklî, *el-A'lâm*, *Kâmûsu Terâcim: el Hutût ve's-Suver*, 11 Cilt, (Beyrut: 1969), 6/188; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*,1/356.

136 İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin*, 6/148; Kehhâle, *Mucemü'l-Müellifin*, 8/203.

137 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 1/356; *Kitabu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6, 2/6-12, 6/17-18, 7/18-25, 8/25-28), tamamı 73 varak, yazma eser, thk. Fuad A. Ahmed, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esadefendi 1595.

el-Melikü'l-Eşref Halil için yazılan bu eser, dönemin İslam siyasi düşüncesini ortaya koymasının yanı sıra müslümanlara ideal yönetim biçimleri sunması bakımından da büyük önemi haizdir. Eser on yedi baba taksim edilmiştir. Bu bablarda bahsedilen konular ise şunlardır: Birincisi devlet başkanlığı kurumunun gerekliliği, ikincisi devlet başkanının hakları ve görevleri, üçüncüsü vezirlik/devlet başkan yardımcılığı, dördüncüsü emirlik, beşincisi şerî sistemi muhafaza, altıncısı asker edinme, yedincisi sultanın maaş verme durumu, sekizincisi asker maaşları, dokuzuncusu binek ve silahlar edinme, onuncusu divan tesisi, onbirincisi cihadın fazileti, on ikincisi cihad keyfiyeti, on üçüncüsü ganimet ve kısımları, on dördüncüsü ganimet taksimi, on beşincisi sulh ve emân, on altıncısı isyankârlarla savaş, on yedincisi zimmet anlaşması ve hükümleri hakkındadır.

Hans Kofler tarafından Almanca'ya çevrilip yayımlanan bu eseri ayrıca Fuad Abdülmünim Ahmed neşretmiştir. İbn Cemâa'nın bu eseriyle İbn Teymiyye'nin *es-Siyasetü'ş-Şeriyye*'si arasında benzer konular yer almaktadır. *Tahrîru'l-Ahkâm*'ın birçok nüshası, yazma eser kütüphanelerinde mevcuttur.[138]

8. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Tahkiki

Burada başta *Tecnîdü'l-Ecnâd* adlı eser ve tavsifleri, sonra da işlediği konuları içeren diğer eserlerin mukayesesi ve tahkiklerinde izlenen yönteme yer verilmiştir.

8.1. Konuyla İlgili Nüshalar ve Tavsifleri

8.1.1. *Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*, ilgili aralık; 1-50 varak, tamamı 92 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3124).

H. 1140'ta yazılan söz konusu eser, Leipzig Üniversitesi Mektebi'nde 1906 numaralı olarak yazmasının aslıyla mevcuttur. Nüsha elli üç varaktan oluşup ebadı 10.5x15.5 ölçüsünde ve 15 satırlı yazının bir kısmında müşkilat olsa da hattı güzel bir nüshadır.

138 *Kitabu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6, 2/6-12, 6/17-18, 7/18-25, 8/25-28), tamamı 73 varak, (Esadefendi 1595). Ayrıca İbn Cemâa hakkındaki çalışmalar için bk. Halef, *el-Kadı Bedruddin;* Sağlık, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukuki Görüşleri;* Kavak, *Adl'e Boyun Eğmek*.

Bu eserin ilk sayfasında 3124 olarak kayıt numarası, dördüncü sayfasında *Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd* adı ile siyah yazıyla kitap ismi ve kayıt numarası, yedinci sayfasına kadar ise boş sayfalar bulunmaktadır. Bu kitabın yedinci sayfasında kitabın ismi kırmızı yazıyla belirtilmiş ve müellifin adı nesebiyle şöyle imla edilmiştir: "Telif: eş-Şeyh el-İmamu'l-Âlemü'l-Allâme Kâdılkudât Şeyhu'l-İslam Bedruddin Ebî Abdullah Muhammed b. Cemaa el-Kinânî eş-Şâfii teğammedehullahu hamdeh".

Müellif, mühür/damga içinde; ﴿ٱلۡحَمۡدُ لِلَّهِ ٱلَّذِي هَدَىٰنَا لِهَٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهۡتَدِيَ لَوۡلَآ أَنۡ هَدَىٰنَا ٱللَّهُ﴾ ayetini vurgulamıştır.[139] Ayrıca bu sayfa içinde hamdele, salvele, eserin niyet ve maksadını, bağışını belirten yazılar bulunmaktadır. Bu yazının sonunda ise; (لا حول ولا قوة الا بالله العلي العظيم) ibaresine yer vermiştir.[140]

Tecnîdü'l-Ecnâd kitabının ilk yüzü iki sayfadan oluşur. Son sayfada alt kısımda kitabın tanıtımı vardır. Buna göre "*Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd* kitabı telifi, Rabbine fakir kul Muhammed b. İbrahim b. Sa'dullah b. Cemaa'ya aittir. Allah kendisini, ebeveynini, kardeşlerini, sevdiklerini affeylesin." şeklinde kitabın tanıtımı yapılır. Kitap tanıtımının ortalarında bu kitaptan söz eden alimlerden bahseder. Kitap tanıtımının sonunda on dört satırla bu kitabı okuyanların söz ve değerlendirmelerine uzunca yer verir.

Kitabın sağ tarafındaki varakta müellife ait "*Tenkîhu'l-Münazara fi Tashîhi'l-Muhâbere"*yi okuyanların görüş ve değerlendirmeleri yer alır. Tüm bu okuma ve değerlendirmeler "*Tecnîdü'l-Ecnâd*"ın müellifinin İbn Cemâa olduğunu, bu eseri ona nispet etmenin isabetini ortaya koymaktadır.

Ayrıca bu eserle ilgili Abdülcevâd Halef'in ve Usâme en-Nâsır Nakşibendî'nin tahkik çalışmaları da vardır. Ayrıca Ahmed Yar'ın bu konudaki yüksek lisans çalışmasına ulaşılamamıştır.[141] Ancak bu çalışmalar hem kaynak kullanımı hem de ilgili kaynakların karşılaştırmalı metotla ele alınması bakımından bizim tahkik çalışmamızdan farklılık arz etmektedir. Nitekim Abdülcevâd Halef, İbn Cemâa'nın *Tecnî-*

139 el-Araf 7/43.

140 Ebû Bekr Razi, *Ahkamü'l-Kur'an,* 1/263.

141 Bk. Halef, *Tecnîdü'l-Ecnâd,* (Tahkikli eseri), Kahire, 1994; *Müstenedü'l-Ecnad fi Âlâtil Cihâd ve Muhtasar fi Fadlil Cihâd*, thk. Üsame Nasır Nakşibendi, (Bağdad: Vizaretus Sekâfe ve'l-İlam,1983); Hafız Ahmed Yar, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu'l-Cihâd fi's-Siyaseti'ş-Şeriyye*, (Mısır: Ezher Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1976).

*dü'l-Ecnâd'*ını karşılaştırırken sadece *Tahrîru'l-Ahkâm'*ın matbu ve yazmasını esas alırken, Usâme en-Nâsır Nakşibendî'nin tahkikinde bu da görülmemektedir. Öte yandan Usâme'nin kaynakları kullanımındaki zenginlik Abdülcevâd'ın tahkik çalışmasında görülmemektedir. Bizim tahkik çalışmamızda ise İbn Cemâa'nın tüm savaş hukukuna dair eserleri mukayeseli olarak farklı harf, lafız ve metin değişiklikleriyle birlikte ele alınmış ve ilgili harf sembolüyle eserleri belirtilmiştir. Ayrıca yukarıda geçen *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da yer alan kaynaklar başlığında ilgili kaynaklar belirtilmiş ve aşağıda yer alan *Tecnîdü'l-Ecnâd* konularıyla alakalı karşılaştırmalı kaynaklar başlığında ise söz konusu eserle irtibatlı kaynaklarda ilgili mevzuların hangi bab ve sayfada olduğu zikredilmiştir.

8.1.2. *Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, (5. bölüm ilaveli nüshası), (*Kitabu Eşraki't-Tevarih* eserinin içinde, ilgili aralık; 131-155 varak, tamamı 160 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2954).

Bu eser *Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd* adıyla *Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde 131-155 sayfaları arasında, bir sayfada 13 satırla sık yazıyla yazılmış bir metinden ibarettir. Ayrıca *Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*'da bulunmayan divan kısımları konulu metin burada yer alıp beş babdan oluşmaktadır.

Bu eserin ilk sayfasında kitabın ismi siyah yazıyla *Kitabu Eşraki't-Tevarih* olarak 2954 kayıt numarasıyla yer alır. İkinci sayfasında kitabın içeriğinden ve kısımlarından söz eder. Buna göre peygamberler tarihi mevzulu bu eserdeki konular; peygamberlerin doğum tarihleri, ahvalleri, vasıfları, doğumlarından vefatlarına kadar başlarından geçen olaylar ve kıssalarına dairdir. Ayrıca müellif bu eserin; peygamberlerin seriyyeleri, eşleri, çocukları, yakınları, aşere-i mübeşşere, faziletli sahabe ve hayatları, son olarak fakih ve hafız sahabeleri konu aldığını belirtmektedir. Kitabının bu bölümünün sonunda fakih ve hadis imamlarına ve mezheplere tafsilatlı yer verdiğini de beyan etmektedir. Müellif eserinin sonunda Hz. Peygamber'in şer'i ve örfî olarak meşhur olan kırk hadisine de yer verdiğini belirtir.

Müellif bu eserin mukaddimesinin başında A'râf 7/43. ayete yer vermiş ve Hz. Peygamber'e (s.a) salatü selam ederek sözlerine başlamıştır. Öncelikle Hz. Peygamber'in fazileti ve insanlığın en hayırlısı olduğundan söz etmiş, akabinde bu vesileyle Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Beni Kinane'den Kureyş, Kureyş'ten Beni Haşim'in Allah tarafından seçilmiş olmalarından, onların fazilet ve üstünlük yönlerinden bahsetmiştir. Daha sonra aşere-i mübeşşere, fazilet sahibi sahabeler, hafız ve fakih sahabe-

lerin değer ve faziletlerinden söz eden müellif, eserin sonunda da mezhep imamları ve mezhepler tarihine yer verdiğini beyan etmiştir.

Müellif mukaddimesinin sonunda, "*Eşraku't-Tevarih*"in yazılış maksadının, sultanların yönetimi ve memleketler/ülkeler tarihi hakkında bilgi vermek olduğunu ancak Hz. Adem'den (a.s) Hz. Muhammed'e (s.a) kadar gelen enbiya siretleri ve sayılarını da bildirmek amacıyla peygamberler tarihine öncelik verdiğini belirtmiştir. Ayrıca mukaddimesinde, "Ve mâ tevfîkî illâ billah" ve "üfevvidu emrî ilallâh" sözleriyle dua etmiş ve akabinde ilk peygamber Hz. Âdem ile peygamberler tarihi anlatımına başlamıştır.

8.1.3. *Kitabu Müstenedü'l-Ecnâd fi Alati'l-Cihâd*, ilgili aralık; 88-155 varak, tamamı 155 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5455).

Kitabın ilk sayfasında 5455 kaydıyla, mikrofilm kaydı ise 1191 nosu ile belirtilmiştir. Kitabın ikinci sayfasında ise *Kitabu Müstenedü'l-Ecnâd fi Alati'l-Cihâd*'ın ismi ve telifi yer almıştır. Telifi; "el-Abd el-Fakîr İlallâhi Teâlâ Bedrüddin Ebi Abdillah Muhammed b. Burhaniddîn Ebî İshak İbrahim b. Sadallah b. Cemaa rahımehullah" şeklinde belirtilmiştir. Bu metnin altında ise, "Mevlâna's-Sultân el-Melik Eşref" ibaresiyle o dönemin sultanı Melik Eşref'e eserini ithaf ettiğini dile getirmiştir.

Müellif mukaddimesinde hamdele ve salveleden sonra cihadın Kitab ve sünnetle sabit olduğu, cihadın fazileti, dinin muhafazası ve ülkenin savunması için düşmanla mücadele bakımından gerekli hazırlıkların yapılması, gazilerin dayanağı olan savaş malzemelerinin temin edilmesi, askerlerin teçhizatlanması ve ihtiyaçlarının karşılanmasının önemi ve gereği üzerinde durmuştur. Tüm bu konuların özellikle cihad aletleri ve isimlerinin eserde belli bir düzen içinde muhtasar olarak yer aldığını belirten müellif ayrıca bu konuların kitabın amacına uygun olarak kolaylıkla anlaşılabilmesi için çeşitli bablarla düzenlendiğini ifade eder. Mukaddimesinin sonunda Allah'ın bu eseri fazlı ve keremiyle faydalanılır kılmasını temenni edip dua ettikten sonra İbn Cemâa bu kitabın otuz babtan oluştuğunu ifade ederek ilk konuya giriş yapar.

8.1.4. *Kitabu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları; (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr.), tamamı 73 varak, (Süleymaniye Kütüphanesi, Esadefendi 1595).

Bedrüddin İbn Cemâa'nın künyesi, "Muhammed b. İbrahim b. Sad Esed b. Cemaa el-Kinânî el-Hamevî Kâdı'l-kudât bi'd-diyâri'l-Mısriyye" şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca onun 639 doğumlu olduğunu, fetvalarını Nevevî'ye arz ettiğini ve çeşitli fakültelerde ders verdiğini belirtir. Hicri 733 yılında Cemâziye'l-evvel ayında Karâfe'de vefat edip defnedildiğini nakleder. Ayrıca çocuğu kâdılkudât İzzuddin b. Cemaa, kendisinden önceki dönemden İbn Seyyidi'n-nas, müçtehidlerden ise Şeyh Takıyyüddin es-Sübkî, *Husnu'l-Muhâdara* sahibi Suyûtî önemli alimler arasında yer alır. İbn Cemâa'nın eser yazdığı alanlara ve temel kitaplarına temas eden müellif, Şeyh Muhyiddin en-Nevevî'nin onu eserlerinde zikrettiğini belirtir. Tercemenin sonunda müellif Bedrüddin İbn Cemâa'nın nesebini şema ile göstermiştir.

Nüshanın birinci sayfasının b bendinde ise kitabın ismi, *Kitabu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm* olarak yazılmış, 1595 numarayla kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Kitabın isminin altındaki kısımda, "Telif: eş-Şeyh el-İmâm el-Allâme Kâdı'l-kudât Bedrüddin Ebi Abdillah Muhammed b. Cemaa eş-Şâfii rahımehullah" ibaresi, tavsif ve duasıyla nesebi yer almaktadır. Bu kısmın altında ise, "Mevlâna's-Sultân el-Melik Eşref Ebi'n-Nasr eazzallahu ensârah" ibaresi eserin o dönemin hükümdarı Melik Eşref için yazıldığını ve ona dua edildiğini göstermektedir.[142]

Eserin mukaddimesinde müellif hamdele, salveleden sonra dünya ve ahiretin selameti ve devamı için ayetlerin, hadislerin ve ahkamın bilinip uygulanmasının önemini vurgular. Daha sonra o sözlerine şöyle devam eder: Hikmet ve ilimlerin hediye edildiği en hayırlı hak sahibi hususi ve umumi olarak nasihate muhtaç kişidir. Allah'ın İslam'ın işlerini sorumlu kıldığı/tevliye ettiği kişi Onun ahkamını en uygun ve en güzel şekilde uygulayan ve Müslümanların maslahatlarını temin etmek için en güzel şekilde çaba sarf eden ve Allah'ın nimetlerine karşılık gizli ve açık olarak en güzel şekilde şükredendir.

Bu sözlerin ardından İbn Cemâa kitabın konularını muhtasar olarak zikreder. Bunlar; İslami kaideler, beytülmal/hazine mallarının zikri, cihetleri, atâ ve İktalarda sahih olan cihetler, askerlerin atâ/maaş takdiri, savaşmaya ehil olanlar, silah, binek hayvan vs. savaş aletleri, cihadın keyfiyeti, fazileti, buna ehil olanlar, fey ve ganimet mallarının tafsilatı, kısımları ve ilgili ahkamı, müşriklerle hüdne/anlaşma-

142 *Kitâbu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm*, ilgili bab ve sayfaları: 1/3-6, 2/6-12, 6/17-18, 7/18-25, 8/25-28, tamamı 73 varak, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, (Esadefendi 1595).

lar, zimmet ve müstemen ehlinin ahkamı konularıdır. Bu konular eserde Kur'an, sünnet, âsâr ve şehirde yaşayan alimlerin görüşlerine dayanmaktadır. Müellif bu eserin, hacmi sebebiyle kolay ulaşılır ve anlaşılır bir kaynak olduğunu belirtir. Ayrıca bu eserin telif amacını, İslam milletini faydasız kesretten kurtarıp muhtasar şekilde konuları açıklamak, eserden hasıl olan fayda ve maksadın en güzel şekilde temin edilerek Allah'ın rızasını kazanmak olarak ifade etmiştir. Müellif mukaddimesinin sonunda Allah'ın kerim ve en hayırlı olduğunu dile getirir, O'nun en güzel şekilde konuların manalarını kendisine hissettirdiğini ve kavramların muktezasını bildirdiğini belirterek sözlerini tamamlar. Ve metnin sonunda bu kitabın maksadını ihtiva eden bablara göre eseri tertip ettiğini belirtip birinci babın konusu olan imâmetin vücubuyla babları sıralamaya başlar.

8.2. Eserlerin Mukayesesi

8.2.1. Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd

Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd, ilgili aralık; 1-50 varaklarıdır. Eserin tamamı 92 varaktır.

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da yer alan konuları işlediği diğer eserleri:

- *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*, (5. bölüm divan babı ilaveli nüshası), *Kitabu Eşraki't-Tevarih* içinde, ilgili aralık; 131-155 varak. 152-155 varakları arasında ise divan konulu beşinci bab bu nüshada mevcuttur, tamamı 160 varaktır.

- *Kitabu Müstenedü'l-Ecnâd fi Alati'l-Cihâd*, ilgili aralık; 88-155 varak, tamamı 155 varaktır.

- *Kitabu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm* (1/3-6vr., 2/6-12vr., 6/17-18vr., 7/18-25vr., 8/25-28vr.). 10. babda 31-36 varakları arasında divanla ilgili metin bulunmaktadır, tamamı 73 varaktır.

8.2.2. Tecnîdü'l-Ecnâd Konuları İle İlgili Karşılaştırmalı Kaynaklar

Bu noktada *Tecnîdü'l-Ecnâd*'a ait temel meselelerin ilgili kaynaklarda hangi başlık altında yer aldığına karşılaştırmalı olarak değinmek gerekmektedir. Bu bakımdan *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın ilgili kaynaklarını ve bu kaynaklarda konuların ele alındığı bab başlıklarını belirtmek yerindedir:

8.2.2.1. Mâverdî, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında özellikle "Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma"yla ilgili 2. babı, Mâverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'sinde "Taklîdü'l-İmâre ale'l-Bilâd" ismiyle 3. babda ve "Taklîdü'l-İmâre ale'l-Cihâd" adıyla 4. babda işlenmiştir. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve iktaı sahih olan durumlar" ile 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular; *el-Ahkâmu's-sultâniyye*'de 12. babda "Fey ve Ganimet Taksimi", 13. babda "Cizye, Harâc takdiri", 15.babda "İhyâ-ı Mevât ve İstihrâcu'l-Miyâh", 16.babda "Hımâ ve irfak", 17. babda "İkta ahkâmı" başlıklarıyla ele alınmıştır.

Ayrıca İbn Cemâa'nın *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd* adlı eserinde "Divan kısımları" başlığında işlenen konular, Mâverdî'nin *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'sinde 18. babda "Divan vaz'ı ve ahkâmı" başlığında incelenmiştir.

8.2.2.2. Ferrâ, *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*

Tecnîdü'l-Ecnâd'da "Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma"yla ilgili 2. bab, Ferrâ'nın *el-Ahkâmu's-sultâniyye*'sinde, "Taklidü'l-İmâre" (1/34) ve "Taklidü'l-İmâre ale'l-Cihâd" (1/39) başlıklarında ele alınmıştır. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktaı sahih olan durumlar" ile 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular; Ferrâ'nın *el-Ahkâmu's-sultâniyye*'sinde, "Fey ve Ganimet taksimi" (1/136), "Harâc ve takdiri" (1/153), "İhyâ-ı Mevât, istihrâc-ı miyâh" (1/209), "Hımâ, irfak, hımâ'l-mevât" (1/222), "Ahkâmu'l-katâi (İkta ahkamı)" (1/227) başlıklarında işlenmiştir.

İbn Cemâa'nın *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*'ında "Divan kısımları" başlığında işlenen konular, Ferrâ'nın *el-Ahkâmu's-Sultâniyye*'sinde "Divan vad'ı/tevzii ve ahkâmı" başlığı altında ele alınmıştır.

8.2.2.3. İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktaı sahih olan durumlar" başlığında yer alan konular, İbn Teymiyye'nin *es-Siyâsetü'ş-Şer'iyye*'sinde, "Ganimet" (1/28), "Fey" (1/35), "Sadaka/Zekat" (1/33) başlıkla-

rında incelenmiştir. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular, *es-Siyasetü'ş- Şer'iyye*'de "Mesarif/Harcamalar" (1/49) başlığında ele alınmıştır.

İbn Cemâa'nın *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*'ında "Divan kısımları" başlığında işlenen konular, *es-Siyasetü'ş- Şer'iyye*'de "Emanetler Kısmı" (1/22) (yetim, vakıf malları, ticaret/buyû', borçlar, beytülmal gelir ve giderleri, kamu ve özel mülkleri) başlıkları altında incelenmiştir.

8.2.2.4. İbn Receb el-Hanbeli, *el-İstibrâc li-Ahkâmi'l-Harâc*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktaı sahih olan durumlar" ile 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular; İbn Receb'in *el-İstibrâc*'ında; 1. babda "Harâcın manası" (1/9), 2. babda "Harâc hakkında sünnette vârid olan hadisler" (1/11), 3. babda "İslamda Harâcın ortaya çıkışı" (1/15), 4. babda "Harâcî (Harâc vaz edilen) ve gayri Harâcî (Harâc vazedilmeyen) araziler" (1/29), 5. babda "Harâcın manası hakkında" (Harâc ücret mi, gelir mi, cizye mi mütalaası) (1/53), 6. babda "Hz. Ömer'in araziye Harâc vaz etmesi hakkında" (1/55), 7. babda "Harâcın miktarı hakkında" (1/81), 8. babda "Harâc arazi sahiplerinin tasarruflarının hükmü hakkında" (1/95), 9. babda "Fey veya vakıf malı olduktan sonra savaşta fethedilen arazilerle ilgili imamın tasarruflarının hükmü hakkında" (1/129), 10. babda "Harâc mallarının hükmü, masrafları ve tasarrufu hakkında" (1/141) başlıklarıyla incelenmiştir.

8.2.2.5. Şeyzeri, *el-Menhecü'l-Meslûk fî Siyaseti'l-Mülûk*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 1. babda "Sultan, fazileti ve adaleti hakkında" başlığıyla işlenen konu, Şeyzeri'nin *el-Menhecü'l-Meslûk*'unda, 1. babda "Adil Melik'e/Devlet Başkanı'na Uymanın Beyanı" ve 2. babda "Melik'e/Devlet Başkanına Uymanın Adabı ve Fazileti" başlıklarıyla ele alınmıştır. *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 2. babda "Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma" başlığında işlenen konular, Şeyzeri'nin *el-Menhecü'l-Meslûk* adlı eserinde 14. babda "Melik'in ordu siyaseti, askerleri savaşa hazırlama gerekliliği" ve 15. babda "Ordu mensuplarının savaştan doğan hakları" başlıklarında incelenmiştir.

8.2.2.6. İbnü'l-Ezrak, *Bedaiü's-Silk fî Tabâii'l-Mülk*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 2. babda işlediği "Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma" başlıklı konular, İbn A'rac'ın *Bedaiü's-Silk*'inde "Askere hazırlık" (1/30) başlığıyla işlenmiştir. İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktaı sahih olan durumlar" başlığında ele aldığı konu ise *Bedaiü's-Silk*'te "Malın korunması" (1/33) başlığıyla yer almıştır.

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 1. babda "Sultan, fazileti ve adaleti hakkında" başlığıyla işlenen konular, İbn A'rac'ın eserinde, "Mülkün hakikati" (1/1), "Hilafetin hakikati" (1/1), "Mülkiyetin varlık sebebi" (1/6), "Mülkiyetin vücub şartı" (1/7), "İmareti arttırma" (1/37), "Adaleti ilan etme" (1/40), "Dini ilkeleri yönetme/uygulama" (1/43), "Sultanların mertebeleri" (1/52), "Siyaseti yönetme" (1/60) başlıklarıyla ele alınmıştır.

8.2.2.7. Turtûşî, *Sirâcu'l-Mülûk*

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 1. babda "Sultan, fazileti ve adaleti hakkında" başlığıyla işlenen konular, Turtûşî'nin *Sirâcu'l-Mülûk*'ünde 1. babda "Meliklere nasihat" (1/3), 3. babda "Vali ve kadılar hakkında" (1/30), 5. babda "Vali ve kadıların fazileti" (1/34), 6. babda "Sultanın idaresi" (1/36), 7. babda "Sultanın yeryüzünde hükümlerini beyan" (1/37), 8. babda "Sultanın fayda ve zararları" (1/38), 9. babda "Sultanın tebaasını bilmesini beyan" (1/39), 14. babda "Sultanın övülen özellikleri" (1/46), 15. babda "Sultana tâzim edilmesi ve ona itaat edilmesi" (1/47), 17. babda "Sultanın hayırları ve şerleri" (1/48), 18. babda "Sultanın Kur'an'daki konumu/derecesi" (1/48), 39.babda "Adil ve zalim sultan örnekleri" (1/92), 40. babda "Zalim sultana karşı tebaanın görevleri" (1/93) başlıklarında incelenmiştir.

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'da 2. babda işlediği "Askerlerin ihtiyaçlarını karşılama ve savaş için hazırlık yapma" başlıklı konu, *Siracu'l-Müluk*'te 46. babda "Sultanın askerleriyle seferi" (1/98) ve 61. babda "Harp teknikleri, hazırlığı ve âdâbı" (1/145) başlıklarında ele alınmıştır.

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ında 3. babda "Sultanın atâları, sarf yerleri ve İktaı sahih olan durumlar" ile 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular, *Sirâcu'l-Müluk*'te 47. babda "Sultanın Harâc toplama usulü" (1/99) başlığında ele alınmıştır.

İbn Cemâa'nın *Tecnîdü'l-Ecnâd'*ında 4. babda "Askerlere maaş takdir edilmesi ve savaş ehlinin hak ettikleri" başlıkları altında işlenen konular ve *Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd'*ında 5. babda "Divan kısımları" başlığında yer alan konular, Turtûşî'nin *Siracu'l-Müluk'*ünde 48. babda "Sultanın beytülmaldeki tasarrufu" (1/100), 49. babda "Sultanın infak usulü" (beytülmal ve çalışanlara dair) (1/105) 50. babda "Sultanın divanları tedvini, çalışanlar hakkındaki tasarrufları ve maaşları belirlemesi" (1/108) başlıklarında ele alınmıştır.

8.3. Tahkikte İzlenen Yöntem

Tahkikte asıl eser, çalışmamıza temel teşkil eden İbn Cemâa'nın *Kitabu Tecnîdi'l-Ecnad ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd* adlı eseri olup karşılaştırma yapılan nüshalardandır. *Tahrîru'l-Ahkâm*'ın birinci, ikinci, altıncı, yedinci, sekizinci bölümlerinin yeniden ele alındığı bu eser, *Tahrîr*'in muhtasarı niteliğindedir. *Risâletu'l-Muhtasar fi Tecnîdü'l-Cüyuş ve'l-Cihâd'ı* ise *Tecnîdü'l-Ecnâd'da* yer almayan divan konulu 5. babı müstakil olarak işlemiş olması ve muhtevası bakımından tahkik çalışmamızda ana nüshamız olmuştur. Ayrıca *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Leipzig nüshası da bu nüshanın muhakkiki Abdülcevâd'ın konu başlıklarına ana nüshamızda yer verdiğimiz ve çalışmamızda mukayese ettiğimiz diğer bir nüsha olmuştur. İbn Cemâa'nın *Müstenedü'l-Ecnâd fi alati'l-cihad*'ı ise tahkik çalışmamıza konu diğer nüshadır. Ana metnimiz ise İbn Cemâa'nın *Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm* adlı eseri olup mezkûr dört nüshayla karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve farklı metinleri, lafızları, cümle ve ibare kullanımları araştırılmış ve ilgili kitapları kısaltmalarla dipnotlarda belirtilmiştir. Tahkikli metinde, ana nüsha; (ص) "*Risâletü'l-Muhtasar fi Tecnîdi'l-Cüyuş ve'l-Cihâd*", diğer nüshalar; (ف) "*Kitabu Müstenedü'l-Ecnâd fi alati'l-cihad*", (ي) "*Kitabu Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtü Ehli'l-Cihâd*, (ل) *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Leipzig nüshası, ana metin; (ت) "*Kitabu Tahrîru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm"* şeklinde harflerle sembolize edilmiştir.

Eserdeki meseleler metin içinde belirtilmiş ve metinde konulara uygun bab başlıklarına, fasıllara ve alt başlıklara yer verilmiştir. Metinde geçen ayet numaraları metinlerde tam olarak belirtilmiş, hadis tahricleri yapılarak ilgili kaynağı dipnotlarda gösterilmiştir.

Buna göre *Tecnîdü'l-Ecnâd'*ın tahkikinde izlenen yöntemi şöylece özetlemek mümkündür: Tahkik çalışmamızda ana nüsha *Muhtasar fi Tecnîdü'l-Cüyuş ve'l-Cihâd* ile birlikte *Müstenedü'l-Ecnâd*, *Tecnîdü'l-Ecnâd* ve *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Leip-

zig nüshası ve ana metin (*Tahrîru'l-Ahkâm*) olmak üzere dört eser mukabele/mukayese edilmiştir. Her nüsha ve ana metin dipnotta ilgili harf ile işaretle belirtilmiştir. Bu bakımdan İSAM tahkikli neşir kılavuz esaslarına (İTNES) genel olarak uygun olan tahkik çalışmamız, Abdülcevâd Halef'in tahkikine göre ele alınan mevzu ve nüsha sayısı bakımından daha kapsamlı ve muhteva bakımından daha zengindir.

Ana nüshada geçen Kur'an ayetlerine metinde sure ve ayet numarasıyla tam olarak yer verilip hadis-i şeriflerin kaynağı dipnotta belirtilmiştir. Metinde geçen Hulefa-i Raşidin sözleri ve hakîmlerin sözlerinin kaynağına dipnotta yer verilmiştir. Hikmetli sözler ve geçen şiirlerin kaynağı da ilgili dipnotta kaynağıyla zikredilmiştir. Kavramların tahrici yapılırken eserin birincil/asli kaynaklarına müracaat edilmiştir. Tahkik sırasında fıkıh ilmine ait *siyaset-i şer'iyye* kitaplarının en önemli asıl kaynaklarına dayanılmıştır. Bunlar; Mâverdî, Ferrâ ve İbn Teymiyye'nin eserleridir.

Tahkik çalışmamız esnasında *Tecnîdü'l-Ecnâd*'ın Leipzig nüshasını neşreden muhakkik Abdülcevâd Halef'in konu başlıklarına aynı şekilde yer verdik. Tahkik sırasında ana metin olan *Tahrîru'l-Ahkâm*'da uzunca (üç satırdan daha çok) yer alan ibarelerin dipnotta sayfa aralıklarını belirttik. Ana metindeki daha kısa (üç satırdan kısa olan) ibarelere ise dipnotta yer verdik.

Tahkik çalışmamız sırasında müteradif ifadeler, ilaveler, eksiltmeler ilgili işaretlerle dipnotta belirtilmiştir. Başka nüshada üç satırdan fazla olup ana nüshada yer almayan ibareler dipnotta ana nüshada bulunmadığına dair ilgili harf simgesiyle (- ibarenin ilk kelimesi...son kelimesi) şeklinde belirtilmiştir.

Çalışma sırasında müellifin hücceti ve kaynaklarına bağlı kalıp muasır okuyucular için eserin orjinalliğine sadık kalarak söz konusu kaynakları belirtip eserin tahrifine yol açmadan varsa tadiline işaretle iktifa ederek çalışmamız tamamlanmıştır.

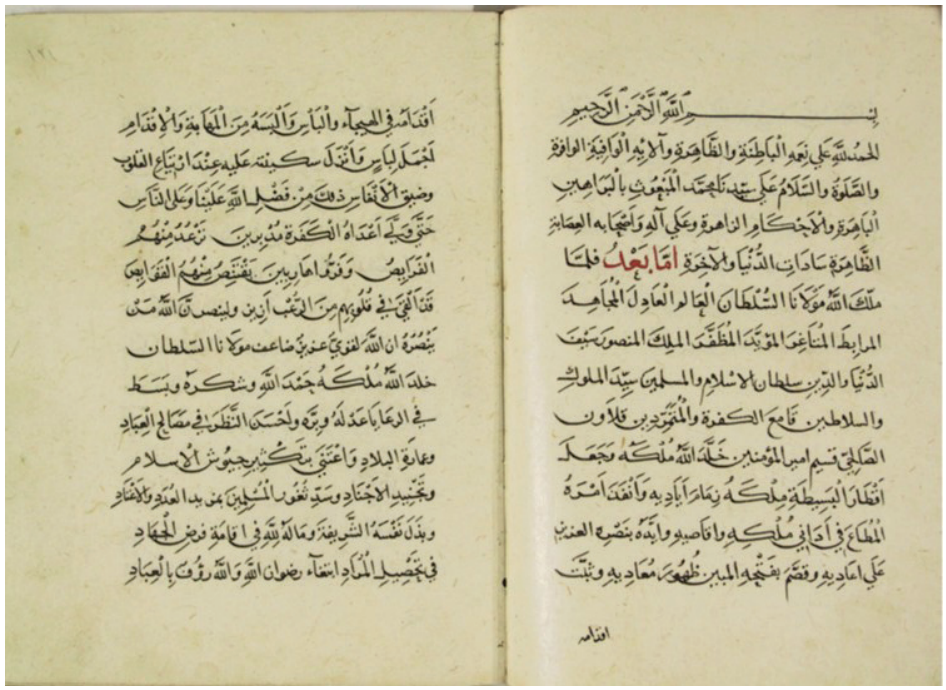

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954, vr. 132ª, 132ᵇ. İlk İki Sayfa

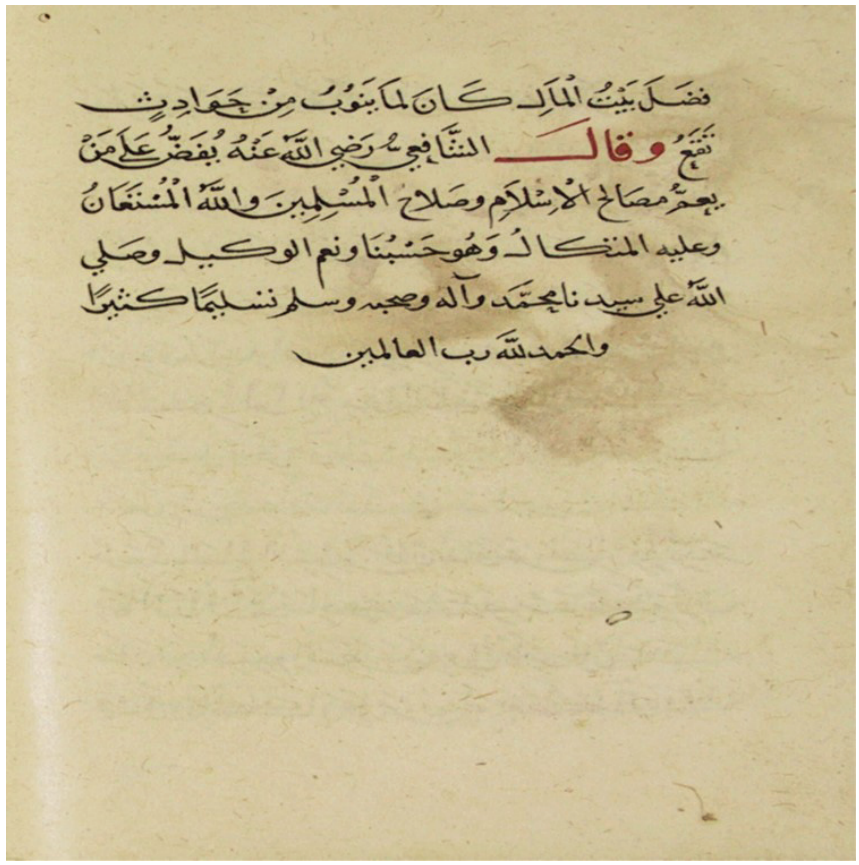
فصل بيت المال كان لما ينوب من حوادث
تقع وقال الشافعي رضي الله عنه يفض على من
يهم مصالح الاسلام وصلاح المسلمين والله المستعان
وعليه المتكال وهو حسبنا ونعم الوكيل وصلى
الله على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم تسليما كثيرا
والحمد لله رب العالمين

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2954, vr. 155. Son Sayfa

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3124, vr.8ª, 8ᵇ. İlk İki Sayfa

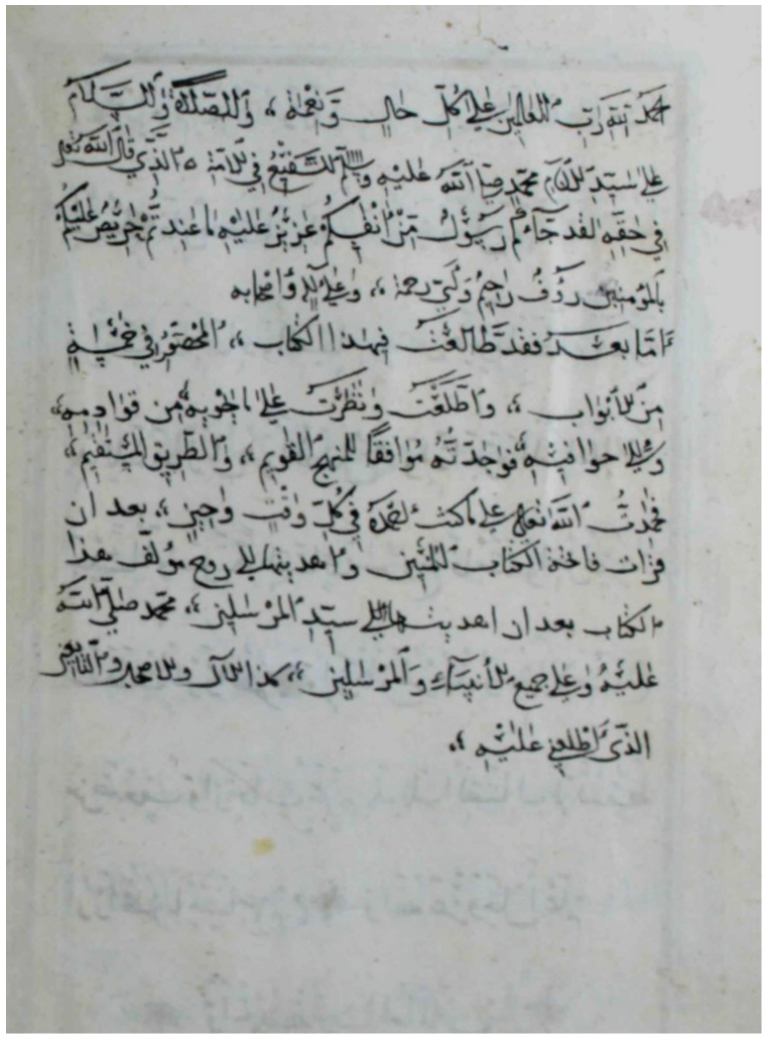

Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3124, vr.50ª. Son Sayfa

Sonuç

İbn Cemâa Moğol ve Haçlı saldırılarının etkisinin devam ettiği, İslam dünyasının pek çok bölgesinde küçük hanedanlıkların birbiriyle çatıştığı bir dönemde Memlüklerin dokuz hükümdarının idaresini yakından görmüştür. O, kabilesinin geniş nüfuzundan aldığı destekle dini, içtimaî ve fikrî hareketlere yön veren şahsiyetlerden biri olarak bir yandan *Tahriru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm* başlıklı muhtasar eserinde siyasi mevzuları fıkıh ilminin verilerini esas alıp değerlendiren ahkâm-ı sultâniye geleneğini takip etmek suretiyle siyasi idareyi ellerinde bulunduranların tâbi olacağı esasları belirlemeye çalışmış, diğer yandan *Muhtasar fi fadli'l-cihâd* ve *Müstenedü'l-Ecnad fi Âlâti'l-Cihâd* ve *Tecnidü'l-Ecnad* başlıklı eserlerinde *cihad* kavramını önceleyerek yaşadığı dönemdeki küçük emirliklerin Memlüklerin çatısı altında gayrimüslim saldırganlığına karşı birleşmelerini sağlamaya gayret etmiştir. Bu çabalarının temel endişesi yaşadığı çağda ve içerisinde bulunduğu şartlarda şeriatın sahih bir şekilde tatbikini temin etmek olarak belirmektedir. Bu sebeple düşüncelerini dile getirirken ilgili konuya dair ayet, hadis ve ulema kavillerini zikretmeye özen gösterir. Memlük Devleti'nde 1261 yılından itibaren tüm siyasi işleri idaresi altında bulunduran bir sultan ile ondan ayrı olarak Bağdat Abbâsî hanedanına mensup bir halife varlığını sürdürdüğünden kendisine muhatap olarak "halife ve sultanı" almakta, mevcut konumu itibariyle sembolik bir anlamı olsa da hilafet makamına sultanınkine eşdeğer bir önem atfetmektedir.

Bahsi geçen eserlerinin iki önemli işlevi bulunmaktadır. Bu işlevler İbn Cemâa'nın siyasete ilişkin dile getirdiği düşünceleri için genel bir çerçeve oluşturmaktadır. "Allah'ın murâdına uygun bir şekilde hükümleri düzene koyan, raiyyesinin maslahatı için elinden gelen gayreti gösteren ve Allah'ın üzerindeki gizli-açık bütün nimetlerine şükreden siyasi lidere bu görevini ifa ederken gerekli olan bilgileri vermek" ilk işlevi; "böylelikle onun Allah'ın rızâsına uygun bir idare göstermesini temin etmek ve ona bu hususta nasihatte bulunmak" ise ikinci işlevi oluşturmaktadır. Bu iki işlev, anlamını siyasi liderin varlığına ilişkin değerlendirmelerle kazanmaktadır. Zira şeriatın sahih bir şekilde tatbiki her şeyden önce imâmetin yani siyasi erkin varlığına bağlı olduğundan bir siyasi liderin bulunması dini bir yükümlülük olarak tezahür etmektedir: "Dini himaye edecek Müslümanların işlerini idare edecek (*siyasetü umuri'l-müslimin*), aşırı gidenlere engel olacak, mazlumları zalimin elinden kurtaracak, hakları yerli yerince kullanacak bir imamın tayin edilmesi farzdır." Zira "böylesi bir imamın tayin edilmesi neticesinde ülke salah bulacak, raiyye bir güvenlik alanına kavuşacak ve her türlü kötülüğün kökü kurutulacaktır. Mah-

lûkatın ahvali ancak onları idare edecek (siyaset) ve korumakla meşgul olacak bir sultanın varlığıyla salah bulur." Müslümanların istenilen nitelikleri taşımasa dahi bir idarecilerinin olması, idarecilerinin yokluğundan yeğdir.

Mâverdî ve Ebu Ya'la'nın *el-Ahkâmu's-sultâniyye*'leri aslında h. 6. asrın ortalarında ahkâmu's-sultâniyye ve siyaset-i şeriyye olarak şöhret bulmuş genel siyaset fıkhını içeren eserlerdir. Bu bakımdan İbn Cemâa'nın çalışma konumuzla ilgili *Tecnidü'l-Ecnad* adlı eseri ise h. 7. asrın ortalarında harp fıkhını/ahkâmını bab ve fasıllarıyla ortaya koyduğu müstakil bir eser olarak karşımıza çıkar. Bu sebeple tamamen harp ahkâmını içeren mevzularıyla, konuları işleyiş metot ve tekniğiyle döneminde temayüz etmiş bir şahsiyettir. Bu bakımdan İbn Cemâa'nın söz konusu eserinin tercümesi "İslam'da Savaşa Hazırlık ve Ordu Düzeni" şeklinde yapılabilir. Bu eser küçük hacimli, kolay anlaşılabilir de olsa Ortaçağ'da h. 7. asırda savaşa hazırlık, savaş metot ve teknikleri, dönemin harp sanayi ve savaş malzemeleri, askeri idare gibi konuları ele almasıyla alanında orijinal, müstakil bir kaynak eser olarak tarihteki yerini almıştır.

İbn Cemâa *Tecnidü'l-Ecnad* eserini dört baba ayırmıştır. Buna göre sultanın adaleti ve özellikleri, savaş için askerî hazırlık, sultanın maaş verme durumları, asker maaşlarını takdiri gibi askerî konuları dönemin ihtiyaçları çerçevesinde ele alıp devletin istikrar ve bekası için bu unsurların lüzumunu tahlil ederek ortaya koymuştur. Ayrıca eserinde sultanın ve tebaanın hakları ve görevleri konularına da yer vermiştir.

İbn Cemâa'nın askerî ve harp hukukuna dair müstakil ve mütemayiz eseri ise kuşkusuz "*Tecnidü'l-Ecnad*" adlı eseridir. Bu eseriyle harp hukukunu ince ayrıntılarına kadar bab ve fasıllarıyla incelemiş ve toplumun birlik ve beraberliği, devletin istikrar ve bekası için döneminde telif edilmiş en önemli müstakil eseri olarak tarihteki yerini almıştır. Bu bakımdan *Tecnidü'l-Ecnad*, savaş âdâbı, savaş taktikleri ve savaş tertibi, sultanın maaş verme durumları, asker maaşları gibi konuları ele almasıyla savaş hukuku/askerî hukuk alanında ön plana çıkmıştır. İbn Cemâa söz konusu eserinde dönemin teknolojik imkân ve silahlarına göre savaş keyfiyetinin farklı olabileceğini ancak cihad azim ve kararlılığının bu noktada değişmeyeceğini dile getirmiştir.

Savaş ve barış ayetleri birlikte değerlendirildiği zaman İslam'da barışın asıl, savaşın ârızî ve zarurete dayanan geçici bir durum olduğu görülür. Ayrıca savaşın mutlak olarak değil, belli sebeplere bağlandığı da görülmektedir. Bu sebepleri "düşmanın saldırgan tutumu" şeklinde özetlemek mümkündür.

Netice itibariyle İslam hukukunda savaşın meşruiyeti, İslam ülkesine saldırı, zulmü ortadan kaldırıp hakkı çiğnenene yardım etmek, dine yönelik baskıları yok etmek, vatanından haksız yere çıkarılmak, insanların ibadet özgürlüğünü garanti altına almak, hainleri cezalandırmak gibi sebeplere bağlıdır. Ayrıca sadece haklı olmak hemen savaşmayı gerektirmez. Karşı taraf haksız olsa da savaşın sonuçlarını dikkate alarak savaşa karar vermek gerekir.

[رسالة المختصر في تجنيد الجيوش والجهاد]

[١٣١ظ] **/بسم الله الرحمن الرحيم**

الحمد لله على نعمه الباطنة، والظاهرة، وآلائه الوافية الوافرة[١٤٣]، والصلاة والسلام[١٤٤] على سيدنا محمد المبعوث بالبراهين الباهرة، والأحكام الزاهرة، وعلى آله، وأصحابه العصابة الطاهرة،[١٤٥] سادات الدنيا والآخرة.

أما بعد؛[١٤٦] فلما ملَّك[١٤٧] الله[١٤٨] مولانا السلطان العالم العادل المجاهد المرابط المتاغر المؤيد المظفر الملك المنصور سيف الدنيا والدين، سلطان الإسلام والمسلمين، سيد الملوك والسلاطين، قاطع الكفرة والمتمردين قلاون الصالحي، قسيم أمير المومنين خلَّد الله ملكه، وجعل أقطار البسيطة مِلكه زِمام أياديه، وأنفذ أمره المطاع في أداني مُلكه وأقاصيه،[١٤٩] فلما أيد الله مولانا السلطان الملك الأشرف[١٥٠] بنصره العزيز على أعاديه، وقصَّم بفتحه المبين[١٥١] ظهور مُعادِيه، وثَبَّت[١٥٢] /أقدامه[١٥٣] في الهَيْجَاء والبأس، وألبسه من المهابة والإقدام[١٥٤] أجمل [١٣٢و]

١٤٣ ل – الوافرة.

١٤٤ ف ي ل: وصلى الله وسلم.

١٤٥ ص ف: الظاهرة.

١٤٦ ل + فإني كنت وضعت كتابًا سميته: «تحرير الأحكام في تدبير ملة الإسلام». يشتمل على كل ما يحتاج إليه السلطان في نفسه، وجيشه، ونوابه، و دواوينه، وجهاده، و عدده، وآلائه وتوابع ذلك، وجعلته سبعة عشر بابا.

١٤٧ ي ل: أيد.

١٤٨ ل + تعالى.

١٤٩ ف ي ل – العالم...وأقاصيه.

١٥٠ ص: وأيده.

١٥١ ف: بفَجِّه المتين.

١٥٢ ف: ثَبَتَ.

١٥٣ ف + وأقدامه؛ ي: إقدامه.

١٥٤ ف: والجسارة؛ ي – والإقدام.

لباس، وأنزل سكينته عليه عند ارتياع القلوب، وضيق الأنفاس، ذلك من فضل الله علينا وعلى الناس، حتى ولَّى أعداؤه الكَفَرَة مُدْبِرين ترعد منهم الفرايص[١٥٥]، وفروا هاربين يقتنص[١٥٦] منهم **القوانص**[١٥٧] قد ألقي[١٥٨] في قلوبهم من الرعب أزيز،[١٥٩] ﴿وَلَيَنصُرَنَّ ٱللَّهُ مَن يَنصُرُهُۥٓ إِنَّ ٱللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾ [الحج ٢٢/٤٠]. ضاعف مولانا السلطان خلد الله ملكه،[١٦٠] حَمْدُ الله وشكرِه، وبسط في الرعايا عدلَه، وبِرَّه، وأحسن النظر في مصالح العباد، وعمارة البلاد، واعتنى بتكثير جيوش الإسلام،[١٦١] وتجنيد الأجناد، وسدِّ ثغور المسلمين بمزيد العدد والأعتاد،[١٦٢] وبَذَلَ نَفسَهُ الشريفة، ومالَه لله[١٦٣] في إقامة فرض الجهاد، في تحصيل المراد ابتغاء رضوان الله، ﴿وَٱللَّهُ رَءُوفُۢ بِٱلۡعِبَادِ﴾[١٦٤] [البقرة ٢/٢٠٧]، /**فاستخار الله الواحد الباري عبد أياديه سَنْجَر الدَّوَادارِي**[١٦٥] في تأليف مختصر يَزْلفُ لديه متضمن حكم ما صرف[١٦٦] هِمَّتَه العالية إليه من تجنيد الجيوش، وتدبيرها، وجهات رزقهم[١٦٧] وتقديرها، مستندا في ذلك إلى السنة والآثار،[١٦٨] وأقوال أئمة علماء الأمصار، سهْل المطالعة، قريب المراجعة، برسم نظر[١٦٩] مولانا السلطان خلد الله سلطانه، وسماعه الشريف، وإحاطة علومه الكريمة بمضمون هذا التأليف،[١٧٠] وعرضه [١٣٢ظ]

١٥٥ ي: الفرائص؛ ل: الفرائض.
١٥٦ ي ل: تقتنص.
١٥٧ ص: القوايص.
١٥٨ ل + الله.
١٥٩ ف: إبريز؛ الرعب اريز.
١٦٠ ف ي ل – خلد الله ملكه.
١٦١ ف ي ل: الجيوش.
١٦٢ ي ل: الإعتداد.
١٦٣ ف ي ل: النامي.
١٦٤ ف ي – في تحصيل المراد ابتغاء رضوان الله، والله رؤف بالعباد.
١٦٥ ف ي ل: أشار من أولى الإحسان العظيم إلى الداعي محمد بن إبراهيم.
١٦٦ ف: متضمن أحكام ما صرفت؛ ي ل: متضمن أحكام ما صرف.
١٦٧ ف ي ل: أرزاقهم.
١٦٨ ف ي ل: ومستند ذلك من السنة والآثار.
١٦٩ ف ي ل: برسم نظره العالي ونظره الشريف.
١٧٠ ف ي ل – مولانا السلطان خلد الله سلطانه، وسماعه الشريف، وأحاط علومه الكريمة بمضمون هذا التأليف.

على الآراء[١٧١] العالية خلد الله أيامها،[١٧٢] ونشر في الخافقين ألويتها وأعلامها،[١٧٣] وهو مرتب على خمسة[١٧٤] أبواب محيطة[١٧٥] بمقصود هذا[١٧٦] الكتاب:

الباب الأول: في شرف[١٧٧] السلطان وفضله وماله من الكرامة بعدله.

الباب الثاني: /في حاجته[١٧٨] إلى الأجناد **واعتداد**[١٧٩] آلات الجهاد. [١٣٣و]

الباب الثالث: في عطَاء الأجناد[١٨٠] وجهاته وما يصح من إقطاعاته.

الباب الرابع: في تقدير عطاء الأجناد وما يستحقه المرصدون للجهاد.

الباب الخامس: في وضع الديوان وأقسام ديوان السلطان.

الباب الاول: في شرف[١٨١] السلطان وفضله وماله من الكرامة بعدله

قال الله تعالى: ﴿وَلَيَنصُرَنَّ ٱللَّهُ مَن يَنصُرُهُۥٓ إِنَّ ٱللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ٱلَّذِينَ إِن مَّكَّنَّٰهُمْ فِي ٱلْأَرْضِ أَقَامُواْ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُاْ ٱلزَّكَوٰةَ وَأَمَرُواْ بِٱلْمَعْرُوفِ وَنَهَوْاْ عَنِ ٱلْمُنكَرِ ۗ وَلِلَّهِ عَٰقِبَةُ ٱلْأُمُورِ﴾ [الحج ٢٢/٤١-٤٢]، فضمن الله تعالى[١٨٢] للملوك / نصره[١٨٣] **وشرط عليهم أربعة شروط وهي**:[١٨٤] [١٣٣ظ]

١٧١ ف ي: آرائه؛ ل: آدابه.
١٧٢ ف ي ل: أمدها الله بمزيد التشريف.
١٧٣ ف ي ل – ونشر في الخافقين ألويتها وأعلامها.
١٧٤ ف ي – خمسة.
١٧٥ ف ي ل: تحيط.
١٧٦ ف ي ل – هذا.
١٧٧ ف ي ل – شرف.
١٧٨ ف ي ل: الحاجة.
١٧٩ ف ي ل: وإعداد.
١٨٠ ف ي ل: السلطان.
١٨١ ف ي ل – شرف.
١٨٢ ف ي ل: فضمن سبحانه؛ ت: ضمن سبحانه وتعالى.
١٨٣ ت: نصرة الملوك.
١٨٤ ف ي ل: نصره لهم بهذه الشروط الأربعة؛ ت:بهذه الشروط الأربعة.

إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر،[١٨٥] **فإذا قاموا**[١٨٦] بالشروط[١٨٧] تحقق[١٨٨] النصر المشروط.

وقال تعالى:[١٨٩] ﴿وَلَوۡلَا دَفۡعُ ٱللَّهِ ٱلنَّاسَ بَعۡضَهُم بِبَعۡضٖ لَّفَسَدَتِ ٱلۡأَرۡضُ﴾ [البقرة ٢٥١/٢]، قيل في معناه[١٩٠]: لولا أن الله تعالى أقام السلطان في الأرض يدفع القوي عن الضعيف، وينصف المظلوم من الظالم[١٩١] لَأَهْلَكَ القوي الضعيف،[١٩٢] ولَتَوَاثَبَ الناسُ[١٩٣] بعضهم على بعض. قال:[١٩٤] مُمتَنًّا[١٩٥] على عباده؛[١٩٦] ولكن الله ذو فضلٍ على العالمين، أي: في إقامة السلطان يقوم بحراستهم وسياستهم[١٩٧] وينصف مظلومهم، ويكف[١٩٨] ظالمهم؛ **ولهذا**[١٩٩] **قيل**: «جور السلطان أربعين سنةً خير من رعية مهملة ساعةً واحدةً».[٢٠٠] وروي: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة».[٢٠١] وكما **قيل**:[٢٠٢]

لا يَصلُحُ الناسُ /فَوضى لا سَراةَ لَهُم وَلا سَراةَ إِذا جُهّالُهُم سادوا[٢٠٣] [١٣٤و]

١٨٥ ف ي ل – **إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر؛ ت** – وشرط عليهم أربعة شروط وهي: إقامة الصلاة، وإيتاء الزكاة، والأمر بالمعروف، والنهي عن المنكر.

١٨٦ ف ي ل: أتوا.

١٨٧ ت: بهذه الشروط.

١٨٨ ت + لهم.

١٨٩ ت: ونقل الطرطوسي رحمه الله في قوله تعالى.

١٩٠ ل: مما قيل في تفسيره أن معناه.

١٩١ ت: من ظالمه.

١٩٢ ت – لَأَهْلَكَ القوي الضعيف.

١٩٣ ص: وتوابت الخلق.

١٩٤ ف ل: ثم قال؛ ي: وقال.

١٩٥ ت: ثم امتن الله.

١٩٦ ف ي ل + بإقامة السلطان لهم؛ ت + بإقامة السلطان لهم بقوله تعالى.

١٩٧ ف ي ل ت: لأن الخلق لا يصلح أحوالهم إلا بسلطان يقوم سياستهم ويتجرد لحراستهم.

١٩٨ ل: ويلف.

١٩٩ ف ي: ولذلك؛ ل: وكذلك؛ ت: وكذلك قال بعض الحكماء.

٢٠٠ ف: عام واحد.

٢٠١ ص ي ل – وروي: «عدل ساعة خير من عبادة سبعين سنة»| المعجم الكبير للطبراني، ٣١٧/١١.

٢٠٢ ف ي: ولذلك قيل.

٢٠٣ ف: لا يصلح الناس فرضا لا سراة لهم ولا سراة إذا أجمالهم ساروا. | قصيدة لأبي الأسود الدؤلي، في الديوان.

وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «السلطان ظل الله في الأرض[٢٠٤] يأوي إليه كل مظلومٍ من عباده فإذا عدل كان له الأجر، وعلى الرعية الشكر، وإذا جار[٢٠٥] كان عليه الإصر، وعلى الرعية الصبر».[٢٠٦]

وفى الحديث: «ثلاثة لا ترد دعوتهم: الإمام العادل، والصائم حتى يفطر، والمظلوم».[٢٠٧]

وروي: «عمل الإمام العادل[٢٠٨] في رعيته يومًا واحدًا[٢٠٩] أفضل من عبادة العابد ستين سنةً».[٢١٠] وروي: «مائة سنةٍ».[٢١١]

وعن علي بن أبي طالب[٢١٢] رضي الله عنه: «إمامٌ عادل خير من مطرٍ وابلٍ»،[٢١٣] وذلك؛ لأن عدله يصلح العباد، ويعمر البلاد، ويدفع الفساد، ويأمن[٢١٤] الخائف؛[٢١٥] ولأن الناس على دين الملك فإذا عدل لزمت[٢١٦] الرعية قوانين العدل فانتعش الحق وزهق الباطل، وتناصف /[١٣٤ظ] الناس، وذهب الجور، فترسل[٢١٧] السماء جني[٢١٨] بركاتها، وتخرج الأرض جنين[٢١٩] نباتها فتكثر البركات،[٢٢٠] وتنموا التجارات، وتدر الأرزاق، وتكثر الخيرات،[٢٢١] ويسهل المعروف.[٢٢٢]

٢٠٤ ف: أرضه.
٢٠٥ ص: جاز.
٢٠٦ **الجامع الصغير** للسيوطي، (٢٣٤٧).
٢٠٧ **الجامع الصغير** للسيوطي، ٤٠/١.
٢٠٨ ي – العادل.
٢٠٩ ف ل – واحدا.
٢١٠ **الترغيب و الترهيب** للمنذري، ١٢٥/٣؛ **مختصر الترغيب و الترهيب** لإبن حجر العسقلاني، ص ٢٠٦.
٢١١ **الترغيب و الترهيب** للمنذري، ١٢٥/٣؛ **مختصر الترغيب و الترهيب** لإبن حجر العسقلاني، ص ٢٠٦.
٢١٢ ف ي ل – بن أبي طالب.
٢١٣ **دستور معالم الحكم** للقضاعي ص ١٧؛ **سراج الملوك** لأبي بكر الطرطوشي ص ٤٢.
٢١٤ ف ي: يُؤمِن.
٢١٥ ص: الخايف؛ ت – لأن عدله يصلح العباد، ويعمر البلاد، ويدفع الفساد، ويأمن الخائف.
٢١٦ ص ل: لزم.
٢١٧ ي: وترسل.
٢١٨ ف ي ل ت – جني.
٢١٩ ف ي ل ت – جنين.
٢٢٠ ت – فتكثر البركات.
٢٢١ ف ي ل: يكثر الخير
٢٢٢ ت – ويسهل المعروف.

وصح عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «سبعة يُظلهم الله تحت عرشه يوم لا ظِلَّ إلا ظله: إمام عادل، وشاب نشأ فى عبادة الله تعالى، ورجل قلبه معلق بالمسجد حتى يرجع إليه، واثنان تحابا في الله اجتمعا على ذلك وتفرقا عليه، ورجل دعته امرأة ذات منصب وجمال فقال: «إني أخاف اللّه ربَّ العالمين، ورجل تصدق بصدقة فأخفاها حتى لا تعلم شِماله ما صنعت يمينه، ورجل ذكر الله ففاضت عيناه».[٢٢٣]

فلما كان نفع السلطان عميمًا،[٢٢٤] كان مقامه /عند الله كريمًا، ولما كان خطره جسيمًا، كان [١٣٥و]
أجره عند الله عظيمًا؛ ولذلك[٢٢٥] قيل: «ليس فوق رتبة السلطان العادل رتبةً إلا لنبي مرسل أو ملك مقرب».

قال بعض العلماء:[٢٢٦] «لو كانت لي دعوة مستجابة لدعوت بها للسلطان، وذلك؛ لأن في صلاحه صلاح العباد والبلاد؛ وفي فساده فسادهما.»

وقال بعضهم:[٢٢٧] «السلطان من الرعية بمنزلة الروح[٢٢٨] من الجسد فإن صفت[٢٢٩] واستقامت[٢٣٠] مزاجها سرت إلى أجزاء[٢٣١] البدن صحيحة فاستقامت[٢٣٢] جوارحها[٢٣٣] وحواسه،

٢٢٣ ف ي: «سبعة يُظلهم الله تحت عرشه يوم لا ظِلَّ إلا ظله: إمام عادل، وشاب نشأ فى عبادة الله تعالى» وذكر باقي الحديث؛ ت – وصح...عيناه. | صحيح البخاري، ألأذان، ٣٦ ؛ الزكاة، ١٦؛ سنن الترميزي، الزهد، ٥٣ ؛ سنن النسائي، القضاة، ٢.

٢٢٤ ف: وذلك نفع السلطان لما كان عميمًا؛ ي ل: وذلك أن نفع السلطان لما كان عميمًا.

٢٢٥ ت – فلما كان نفع السلطان عميمًا، كان مقامه عند الله كريمًا، ولما كان خطره جسيمًا، كان أجره عند الله عظيمًا؛ ولذلك.

٢٢٦ ف ي ل: وقال الإمام أحمد بن حنبل رحمه الله.

٢٢٧ ت: وقيل.

٢٢٨ ف ي ل ت: كالروح.

٢٢٩ ت – صفت.

٢٣٠ ف ي ل: واستقام؛ ت:استقام.

٢٣١ ص: آخر.

٢٣٢ ت – سرت إلى أجزاء البدن صحيحة فاستقامت.

٢٣٣ ف ي ل: جوارحه؛ ت: جميع أعضائه.

وانتظم أمره، وإن تكدرت أو[٢٣٤] فسد[٢٣٥] مزاجها أخذ كل عضوٍ[٢٣٦] بقسطه[٢٣٧] من فسادها[٢٣٨] فتعطل[٢٣٩] نظامه وفسدت[٢٤٠] أحواله.[٢٤١]

وقال بعض الحكماء: «إذا عدل السلطان فيما قَرُب منه أصلح له ما بَعُد عنه.»

[١٣٥ظ] وقال بعضهم: «عدل السلطان /حياة الرعية، وروح المملكة، فما بقاء جسد بلا روح.»[٢٤٢]

قال الله تعالى:[٢٤٣] ﴿إِنَّ ٱللَّهَ يَأۡمُرُكُمۡ أَن تُؤَدُّواْ ٱلۡأَمَٰنَٰتِ إِلَىٰٓ أَهۡلِهَا وَإِذَا حَكَمۡتُم بَيۡنَ ٱلنَّاسِ أَن تَحۡكُمُواْ بِٱلۡعَدۡلِ﴾ [النساء ٤/٥٨]، وجدير[٢٤٤] بمن[٢٤٥] حَكَّمه الله فى عباده وملَّكه أقطار بلاده أن يجعل العدل جل اعتماده،[٢٤٦] وقاعدة استناده لما فيه من رضا الله تعالى ومصالح[٢٤٧] العباد وعمارة البلاد.

وقيل: «يجب طاعة السلطان في كل ما يأمر به أو ينهى عنه إذا لم يكن معصية الله تعالى.»[٢٤٨]

٢٣٤ ت – تكدرت أو.
٢٣٥ ت: فسدت.
٢٣٦ ت: مزاج الأعضاء.
٢٣٧ ت: بقسطها.
٢٣٨ ت – من فسادها.
٢٣٩ ت: وتعطلت.
٢٤٠ ت – نظامه وفسدت.
٢٤١ ت: احوال الجسد.
٢٤٢ ي: روح بلا جسد.
٢٤٣ ي: سبحانه؛ ل: سبحانه وتعالى.
٢٤٤ ف ي ل: ويجب.
٢٤٥ ي ل: على من.
٢٤٦ ف ي ل: أمر الله بالعدل أصل اعتماده.
٢٤٧ ف ي ل – رضا الله تعالى و.
٢٤٨ ف ي ل – وقيل: «يجب طاعة السلطان في كل ما يأمر به أو ينهى عنه إذا لم يكن معصية الله تعالى».

ولأن نعم الله على العباد[٢٤٩] يجب شكرها وينبغي أن يكون الشكر بقدر النّعمة ونعمة الله على السلطان فوق كل نعمةٍ، فيجب أن يكون شكره لله أعظم من كل شكرٍ[٢٥٠]، وأفضل شكر السلطان نعمة الله إقامة العدل فيما حكّمه الله فيه.[٢٥١]

فصل: فيما للسلطان وعليه[٢٥٢]

أما ماله على الرعية[٢٥٣] فعشرة أمورٍ:[٢٥٤] وهي بذل الطاعة له[٢٥٥] والقيام بنصره وعظيم حقّه والنصيحة له في السر والعلانية وإيقاظه عند الغفلة وإرشاده[٢٥٦] عند الهفوة والذب[٢٥٧] عنه وتحذيره من عدوٍ أو مريدٍ به سوءً وإعماله بستره[٢٥٨] وإعانته على ما تحمله وردّ القلوب النافرة إليه.

وإنما يجب[٢٥٩] طاعة السلطان[٢٦٠] في كل ما يأمر به أو ينهي عنه إذا لم يكن في معصية[٢٦١] الله تعالى، لقوله: ﴿يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَطِيعُواْ ٱللَّهَ وَأَطِيعُواْ ٱلرَّسُولَ وَأُوْلِي ٱلۡأَمۡرِ مِنكُمۡۖ فَإِن تَنَٰزَعۡتُمۡ فِي شَيۡءٖ فَرُدُّوهُ إِلَى ٱللَّهِ وَٱلرَّسُولِ إِن كُنتُمۡ تُؤۡمِنُونَ بِٱللَّهِ وَٱلۡيَوۡمِ ٱلۡأٓخِرِۚ ذَٰلِكَ خَيۡرٞ وَأَحۡسَنُ تَأۡوِيلًا﴾ [النساء ٤/٥٩] وأولي الأمر هم السلطان[٢٦٢] ونوابه.

٢٤٩ ل: عبده.

٢٥٠ ي: فوق كل شكرٍ.

٢٥١ ت – وقال...حكمه الله فيه.

٢٥٢ ت: من أحواله إلى فصل: فيما للسلطان وعليه أنظر: **تحرير الأحكام** في الباب الأول في وجوب الإمامة وفي الباب الثانى فيما للخليفة والسلطان، ٤ظ-٧ظ.

٢٥٣ ت: للسلطان والخليفة على الأمة عشرة حقوق.

٢٥٤ ت: ولهم عليه عشرة حقوق، أما الحق الأول.

٢٥٥ ت + ظاهرًا أو باطنًا.

٢٥٦ ل: ورشاده.

٢٥٧ ص ف ي: والدب.

٢٥٨ ي ل: وإعلامه بسيرة عماله.

٢٥٩ ي ل: تجب.

٢٦٠ ت – و القيام...السلطان.

٢٦١ ت: إلا أن يكون معصية.

٢٦٢ ت: الإمام.

وقيل: هم العلماء، والأول أصح، فقد أمر الله تعالى بطاعة أولي الأمر، وأمر الله واجب. ثم انظر كيف لم يفرد هم بالطاعة؛ بل جعل طاعتهم تابعةً لطاعة الرسول تنبهًا[٢٦٣] على أن طاعتهم إنما تجب فيما فيه طاعة الرسول لا فيما فيه معصية.[٢٦٤] ولذلك[٢٦٥] قال النبي صلى الله عليه وسلم: «السمع والطاعة على المسلم فيما أحب وكره ما لم يؤمر بمعصية، فإذا أمر بمعصيةٍ فلا سمع ولا طاعة».[٢٦٦]

الفصل الثاني: فيما علي السلطان[٢٦٧]

[١٣٦و] وأما ما عليه فعشرة[٢٦٨] أمورٍ من مصالح المسلمين.[٢٦٩] يجب عليه النظر فيها.[٢٧٠] /

الاول:[٢٧١] حماية بيضة الإسلام والذب[٢٧٢] عن[٢٧٣] أهل الإيمان يدفع المحاربين[٢٧٤] وجهاد المشركين وتحصين الثغور بما يحتاج إليه من العدة للمدافعة[٢٧٥] والعدة المانعة[٢٧٦] وذلك بتجنيد الجنود وتدبير الجيوش[٢٧٧] وترتيبهم في الثغور[٢٧٨] على ما

٢٦٣ ي ل: تنبيهًا

٢٦٤ ي: معصيته.

٢٦٥ ت – والأول...ولذلك.

٢٦٦ صحيح مسلم، الإمارة، ٨ ؛ جامع الأصول ٦٦/٤ (٢٠٤٦).

٢٦٧ ص ف ي – الفصل الثاني: فيما علي السلطان؛ ت: من ما لم يؤمر بمعصية إلى فيما علي السلطان. أنظر: **تحرير الأحكام**، ٧ظ–٨ظ.

٢٦٨ ت: وأما حقوق الرعية العشرة علي السلطان.

٢٦٩ ص – ولأن...المسلمين.

٢٧٠ ص: ويلزم السلطان النظر في عشرة أشياء من مصالح المسلمين؛ ت – أمورٍ من مصالح المسلمين. يجب عليه النظر فيها.

٢٧١ ص: الثالث: تدبير الجيوش وتجنيد الجنود وترتيب الأجناد في الجهاد بحسب الحاجة، والنظر في أرزاقهم وإقطاعاتهم.

٢٧٢ ص ف ي: والدب.

٢٧٣ ت: عنها.

٢٧٤ ت: ودفع المحاربين.

٢٧٥ ي ل: من العدة الدافعة.

٢٧٦ ت: الدافعة.

٢٧٧ ص ف – وتدبير الجيوش.

٢٧٨ ل + والجهات؛ ت + وبالنظر في ترتيب الأجناد فى الجهات.

يقتضيه[٢٧٩] المصالح والحاجات[٢٨٠] والنظر في إقطاعهم[٢٨١] وأرزاقهم[٢٨٢] وتوفيتها[٢٨٣] وتقديرها.[٢٨٤]

الثاني:[٢٨٥] حفظ الدين على أصوله المستقرة في العقائد[٢٨٦] وما أجمع عليه سلف الأمة رحمهم الله من القواعد وردّ البدع وقمع المبتدع[٢٨٧] بإيضاح[٢٨٨] الحجج الدّينيّة[٢٨٩] ونشر العلوم الشرعية[٢٩٠] وتعظيم العلم وأهله وإعلاء[٢٩١] مناره ومحله ويجمع إليه[٢٩٢] العلماء العاملين[٢٩٣] الموثوق بنصحهم لله والمسلمين[٢٩٤] ويشاورهم في الأحكام[٢٩٥] والنقض والإبرام.[٢٩٦]

٢٧٩ ل: تقتضيه.
٢٨٠ ت: على حسب الحاجات.
٢٨١ ص ف – في إقطاعهم؛ ت: و تقدير أقطاعهم.
٢٨٢ ل: في أرزاقهم.
٢٨٣ ل: وتوقيتها.
٢٨٤ ت: و صلاح أحوالهم.
٢٨٥ ص: الأول.
٢٨٦ ف: العقائد ؛ ت: المقررة وقواعده المحررة.
٢٨٧ ص – في العقائد وما أجمع عليه سلف الأمة رحمهم الله من القواعد وردّ البدع وقمع المبتدع؛ ت: والمبتدعين.
٢٨٨ ص: بإقامته.
٢٨٩ ت: وإيضاح حجج الدين.
٢٩٠ ت + ومراعاة حقوقها المرعية.
٢٩١ ت: ورفع.
٢٩٢ ت: ومخالطة.
٢٩٣ ت: الاعلام النصحاء.
٢٩٤ ي: للمسلمين؛ ت: لدين الإسلام.
٢٩٥ ت: ومشاورتهم.
٢٩٦ ص – وتعظيم...والإبرام؛ ت: فى موارد النقض والإبرام.

الثالث:[٢٩٧] إقامة شعائر الإسلام[٢٩٨] كعرض[٢٩٩] الصلاة[٣٠٠] والصيام[٣٠١] وحج البيت الحرام[٣٠٢] وما يتعلق بذلك من الأذان والإقامة والخطابة[٣٠٣] والإمامة[٣٠٤] والأعياد[٣٠٥] والأهلة وتسهيل أداء الحج والعمرة[٣٠٦] ومصالح الكعبة والحرمين وعمارة المسجدين[٣٠٧] ومنه الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.[٣٠٨]

الرابع:[٣٠٩] فصل القضايا[٣١٠] وتنفيذ الأحكام بتقليد الولاة[٣١١] والحكام لقطع المنازعة بين الخصوم والنصفة بين الظالم والمظلوم[٣١٢] لينتظم شمل المصالح ويتوطن على المعدلة كل غادٍ ورايحٍ.[٣١٣]

ولا يولي ذلك إلا الثقات المأمونين الموثوق بصيانتهم وديانتهم[٣١٤] ونصيحتهم لله ولرسوله وله[٣١٥] وللمسلمين[٣١٦] ولا يترك البحث عن سيرة من فوض إليه ولا السؤال[٣١٧] عن

٢٩٧ ص:الثاني.
٢٩٨ ص: الإسلامية.
٢٩٩ ي ل: كفرض؛ ت:كفروض.
٣٠٠ ص: من الصلاة؛ ت: الصلوات والجمع والجماعات.
٣٠١ ت: ومنة النظر في أمر الصيام والفطر وأهلته.
٣٠٢ ص: والحج.
٣٠٣ ص: والخطب.
٣٠٤ ص ف – والإمامة.
٣٠٥ ص – والأعياد.
٣٠٦ ص – وتسهيل أدآء؛ ت: وحج البيت الحرام وعمرته.
٣٠٧ ت: ومنة الاعتناء بتسيير الحجيج من نواحى البلاد وإصلاح طرقهم وأمنها فى مسيرهم وانتخاب من ينظر فى أمورهم.
٣٠٨ ص – ومصالح الكعبة والحرمين وعمارة المسجدين ومنه الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر.
٣٠٩ ص: الخامس.
٣١٠ ص: نصب القضاة.
٣١١ ص: وتقليد الولاة لتنفيذ الأحكام.
٣١٢ ت: وكف الظالم عن المظلوم.
٣١٣ ل: رائح.
٣١٤ ص ف – وديانتهم؛ ت: إلا من يثق بديانته وأمانته وصيانته.
٣١٥ ل – لله ولرسوله وله.
٣١٦ ل: للدولة و للمسلمين؛ ت: من العلماء الصلحاء والكفاة النصحاء.
٣١٧ ت: ولا يدع السؤال.

أخبار[٣١٨] من اعتمد عليه ليعلم ما عليه الرعايا والولاة[٣١٩]، فإنه مطالب يوم القيامة[٣٢٠] ومسئول عن ذلك.[٣٢١]

قال النبيّ صلّى الله عليه وسلم: «كل راعٍ مسئول عن رعيته».[٣٢٢]

الخامس:[٣٢٣] جباية الزكاة[٣٢٤] المفروضة من أهلها، واستخراج أموال الفيء والخراج والجزية عند محلها، وصرف ذلك إلى مصارفه الشرعية وجهاته المرضية وضبط جهات ذلك في الأعمال وتفويضه إلى الأمناء والثقات[٣٢٥] من العمال.

السادس: إقامة الحدود الشرعية على الشرائط المرعية صيانةً لمحارم الله[٣٢٦] عن التّجرّي عليها، ولحقوق العباد[٣٢٧] عن الاستهلاك[٣٢٨]، ويسوي في ذلك[٣٢٩] بين القوي والضعيف والوضيع والشريف.

قال صلّى الله عليه وسلّم: «إنما أهلك من كان قبلكم[٣٣٠]، أنهم كانوا يقيمون الحدود على الوضيع، ويتركون الشريف، وأيم الله لو أن فاطمة بنت محمدٍ سرقت لقطع محمد يدها».[٣٣١]

٣١٨ ت: عن أخبارهم.

٣١٩ ت: والبحث عن أحوالهم ليعلم حال الولاة مع الرعية.

٣٢٠ ل + بين يدى الله تعالى عن الجميع.

٣٢١ ل: كل واحد منهم؛ ت: لأنه مسؤول عنهم مطالب بالخيانة منهم.

٣٢٢ ص – الأحكام...رعيته | صحيح مسلم، الإمارة، ٢٠؛ سنن أبو داود، الخراج والفيئ والإمارة، ١؛ سنن الترميذي، الجهاد،٢٧؛ جامع الأصول ١٥/٤ (٢٠٢٩).

٣٢٣ ص ت: السابع.

٣٢٤ ت: الزكوات.

٣٢٥ ي ل – و.

٣٢٦ ص ي ل + تعالى.

٣٢٧ ص: وحقوق عباده.

٣٢٨ ت: عن التخطى.

٣٢٩ ت: فى الحدود.

٣٣٠ ي: إنما أهلك الذين من قبلكم.

٣٣١ ص – عن التّجرّي...يدها | صحيح البخاري، الحدود، ١٤،١٢،١١؛ صحيح مسلم، الحدود، ٨ ؛ سنن الترميذي، الحدود، ٩؛ سنن أبو داود، الحدود، ٤ ؛ جامع الأصول (١٨٧٩).

السابع:[٣٣٢] إقامة فرض الجهاد بنفسه أو بجيوشه[٣٣٣] وسراياه[٣٣٤] وبعوثه وأقل ما يجب[٣٣٥] في كل سنةٍ مرةً إذا كان بالمسلمين قوةً، فإن دعت الحاجة إلى أكثر منها[٣٣٦] وجب بقدر الحاجة[٣٣٧]، ولا يجوز أن يخلي سنةً من الجهاد إلا لعذرٍ من ضعف المسلمين[٣٣٨] / أو نحوه[٣٣٩]. [١٣٦ظ] ومن ذلك استنقاذ[٣٤٠] ما استولى عليه المشركون من البلاد، ومن أسرى المسلمين عند إمكان ذلك والقدرة عليه[٣٤١] ويبدأ بقتال من يليه من الكفار ما لم يقصده[٣٤٢] الأبعد بقتله.[٣٤٣]

الثامن: النظر في أوقات البر العامة[٣٤٤] في أنواع القربات وصرفها فيما[٣٤٥] له من الجهات وعمارة المساجد[٣٤٦] والقناطر والطرقات.[٣٤٧]

التاسع:[٣٤٨] النظر في قسم أموال الفيء والغنائم وتخميسها وصرف أخماس[٣٤٩] ذلك إلى مستحقها.[٣٥٠]

٣٣٢ ص: الرابع؛ ت: الخامس.
٣٣٣ ص: وجيوشه.
٣٣٤ ص:أو سراياه.
٣٣٥ ص: ما يكفي؛ ي: ما يجب ذلك.
٣٣٦ ص: من ذلك.
٣٣٧ ص – بقدر الحاجة.
٣٣٨ ص: فإن أخلى سنةً من الغزو بنفسه أو بسراياه من غير عذر إثم فان كان بالمسلمين ضعف جاز تأخيره عن /[١٣٦ظ] السنة؛ ت: كضعف المسلمين.
٣٣٩ ي: ونحوه؛ ت: والعياذ بالله أو اشتغالهم بفكاك أسراهم.
٣٤٠ ص ف: استنقاد.
٣٤١ ت: أو استنقاذ بلاد استولى الكفار عليها.
٣٤٢ ت: إلا إذا قصده.
٣٤٣ ص – أو نحوه...بقتاله؛ ي: الأبعد قبله؛ ت: فيبدأ بقتاله لدفعه.
٣٤٤ ص: عامةً ومصالحها ومصارفها.
٣٤٥ ل + هي.
٣٤٦ ت – المساجد.
٣٤٧ ص - في أنواع القربات وصرفها فيما له من الجهات وعمارة المساجد والقناطر والطرقات؛ ت + وتسهيل سبل الخيرات.
٣٤٨ ص: السابع.
٣٤٩ ي – أخماس.
٣٥٠ ص: النظر في جباية الصدقات واستخراج الخراج على الوجه الشرعي في أموال الفيئ وصرف ذلك جميعه في مصالح الشريعة.

العاشر: العدل[٣٥١] في سلطانه[٣٥٢] وتجرّي[٣٥٣] الحقّ في جميع شأنه[٣٥٤] والسؤال عن القضاة والرعايا والولاة لأنه مسئول عن الجميع لقوله عليه السلام: «كلكم راع وكلكم مسئول عن رعيته».[٣٥٥]

الباب الثاني: /في حاجة السلطان إلى الأجناد واعتداد آلآت الجهاد[٣٥٦] [١٣٧و]

عن حذيفة[٣٥٧] قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اكتبوا لي[٣٥٨] من تلفظ[٣٥٩] بالإسلام. فقلنا يا رسول الله اتخاف علينا ونحن كذا وكذا. قال: إنكم لا تدرون لعلكم تفتنوا[٣٦٠]». فدل[٣٦١] على اهتمام النبي صلى الله عليه وسلم بكثرة أصحابه وأنصاره[٣٦٢] وجنده[٣٦٣] وجند الملك[٣٦٤] حصونه وعدده ومعاقله ومدده[٣٦٥] وأوتاده[٣٦٦] وحماته وجنته[٣٦٧] وسلاحه.

٣٥١ ص + لزوم.
٣٥٢ ت + وسلوك موارده فى جميع شأنه.
٣٥٣ ل: وتحرى.
٣٥٤ ف ي ل + كما تقدم.
٣٥٥ ف ي ل – والسؤال...رعيته | صحيح مسلم، الإمارة، ٢٠؛ سنن أبو داود، الخراج والفيئ والإمارة، ١؛ سنن الترميذي الجهاد، ٢٧؛ جامع الأصول٤/٥١ (٢٠٢٩).
٣٥٦ ف ي ل: في اتخاذ الأجناد وإعداد آلات الجهاد؛ ت:الباب السادس في اتخاذ الأجناد.
٣٥٧ ف ي ل + رضي الله عنه.
٣٥٨ ف: اليّ.
٣٥٩ ل: يلفظ.
٣٦٠ ف ي ل: أن تفتنوا | صحيح البخاري، الجهاد والسير،١٨١؛ اللؤلؤ والمرجان (٩٠).
٣٦١ ف ي ل: دل ذلك.
٣٦٢ ص – وأنصاره.
٣٦٣ ف ي ل – وجنده.
٣٦٤ ف ي ل: فجند السلطان.
٣٦٥ ص – ومدده.
٣٦٦ ف ل – واوتاده.
٣٦٧ ص ل: جننه.

ولذلك قال بعض العلماء:[٣٦٨] «اتفق حكماء العرب والعجم على هذه الكلمات وهي: «الملك[٣٦٩] بناء وأساسه[٣٧٠] الجند[٣٧١] فإن قوي الأساس دام البناء، وإن ضعف الأساس سقط البناء؛ لا سلطان إلا بجند ولا جند إلا بمال ولا مال إلا بعمارة ولا عمارة إلا بعدل».

[١٣٧ظ] وقال بعض الحكماء:»العدل/معروف وبه[٣٧٢] قوام العالم، والعالم بستان سياجه[٣٧٣] الدولة، والدولة سياسة[٣٧٤] يسوسها الإمام، والإمام راعٍ يعضده[٣٧٥] الجيش، والجيش جند يكفلهم المال،[٣٧٦] والمال رزق تجمعه الرعية، والرعيّة عبيد ينشيهم العدل[٣٧٧]». ولذلك كان[٣٧٨] الأنبياء والمرسلون[٣٧٩] والخلفاء الراشدون والملوك المتقدمون[٣٨٠] يبذلون[٣٨١] الأموال ويدخرون الرجال حتى[٣٨٢]

٣٦٨ ي: بعض الحكمآء.
٣٦٩ ت: من العدل فى سلطانه الى الملك أنظر: تحرير الأحكام، ١٠و-١٠ظ.
٣٧٠ ف ي ل ت – و.
٣٧١ ت + والجند جيش يجمعهم المال والمال رزق تجلبه العمارة والعمارة عمل ينمو بالعدل.
٣٧٢ ص: به.
٣٧٣ ص: سياحته.
٣٧٤ ص – سياسة؛ ت: سلطان.
٣٧٥ ص: يعضد.
٣٧٦ ص: يكفلهم الامام؛ ت: يجمعهم المال.
٣٧٧ ي: المال | ت: من العدل الى الباب الثالث أنظر: تحرير الأحكام، ١٠ظ-١٢و.
٣٧٨ ص: وقد كانت.
٣٧٩ ف: والمرسلين.
٣٨٠ ص - والملوك المتقدمون.
٣٨١ ص ف: يبدلون.
٣٨٢ ي: و.

قال بعض الحكماء:»صديق الملك[٣٨٣] جنده[٣٨٤] وعدوه بيت ماله، فإذا ضعف بيت المال[٣٨٥] ببذله للناصر[٣٨٦] وهم الجند قوي الناصر للملك[٣٨٧] واستظهر[٣٨٨] على عدوه، وإذا[٣٨٩] ضعف الجند الناصر[٣٩٠] له بحفظ بيت المال[٣٩١] قوي عليه العدو».[٣٩٢]

وقال بعض العقلاء لملكه: «لا تجمع الأموال بضعف[٣٩٣] الرجال فإن المال لا يدفع عنك عدوًّا».

وأشار بعض الوزراء[٣٩٤] على سلطانه بجمع الأموال[٣٩٥] واقتناء[٣٩٦] /الكنوز[٣٩٧] وصرف [١٣٨و] الرجال إلى وقت الحاجة وقال:[٣٩٨] إذا[٣٩٩] عرضت الحاجة[٤٠٠] عرضنا[٤٠١] الأموال فيها فتواغلتها، واستشهد على ذلك بجفنة عسلٍ وضعها فحضر الذباب وتهافتت عليها.[٤٠٢]

٣٨٣ ت: السلطان.
٣٨٤ ف ي – جنده.
٣٨٥ ف ي ل : بيت ماله؛ ت: ماله.
٣٨٦ ف ي ل: لناصره؛ ت: لجنده.
٣٨٧ ف ي ل- قوي الناصر للملك؛ ت: قوي صديقه وناصره.
٣٨٨ ف ي ل: استظهر.
٣٨٩ ف ي ل: ومتي؛ ت: وإن قوي عدوه بمنعه الجند.
٣٩٠ ت: ضعف جنده الذي هو ناصره.
٣٩١ ص: ببيت المال.
٣٩٢ ف ي ل: عدوه؛ ت – له بحفظ بيت المال قوي عليه العدو.
٣٩٣ ف: تضعف.
٣٩٤ ف ي ل: وزير.
٣٩٥ ل: المال.
٣٩٦ ف ي ل – واقتناء.
٣٩٧ ف ي ل: وكنزها.
٣٩٨ ي ل – وقال.
٣٩٩ ي ل: فاذا.
٤٠٠ ف: حاجةً؛ ي ل: حاجةٌ
٤٠١ ف ي ل: وضعنا.
٤٠٢ ف ي ل ت: الأموال فتهافتوا عليها كتهافت الذباب على هذه الجفنة ووضع جفنةً فيها عسلٌ فتهافت الذباب عليها.

فاستشار الملك[٤٠٣] بعض العقلاء عنده[٤٠٤] فقال: «لا تغير قلوب الرجال فليس كل حين تريدهم[٤٠٥] يحضرون ووضع[٤٠٦] تلك الجفنة ليلًا[٤٠٧] فلم تحضرها[٤٠٨] ذبابة واحدة.

ولما فتح العراق وجيئ[٤٠٩] بماله إلى عمر بن الخطاب رضي الله عنه[٤١٠] فاستؤذن[٤١١] في إدخاله بيت المال فقال: لا، ورب الكعبة لا يأوى[٤١٢] تحت سقف حتى أقسمه». وإذا كانت الحاجة الى اتخاذ الجند داعيةٌ[٤١٣] فالجند لا يصلح حالهم[٤١٤] إلا بإدرار أرزاقهم وسد حاجاتهم وإكرامهم على قدر[٤١٥]

غنائهم[٤١٦] وتفقد أحوالهم كتفقد صاحب البستان أشجار بستانه[٤١٧] فإذا أكرم[٤١٨] الشجر النافع[٤١٩] ووفر عليه الماء[٤٢٠] وقلع العشب /الذي يضره[٤٢١] من[٤٢٢] حوله أنجب. [١٣٨ظ]

٤٠٣ ف ي ل: السلطان.
٤٠٤ ف ي ل: في ذلك.
٤٠٥ ف ي ل + فيه.
٤٠٦ ف ي ل: ثم وضع.
٤٠٧ ف ي ل: بالليل؛ ت: وكان الأخر يحرضه على اتخاذ الجند وبذل الأموال لهم ومثل ذلك له عدم حضورهم عند الحاجة بأن وضع قصعة العسل في الليل.
٤٠٨ ص ي: فلم يحضرها.
٤٠٩ ص ي – و.
٤١٠ ف – رضي الله عنه.
٤١١ ف ي ل: استؤذن.
٤١٢ ص: لا يدخل.
٤١٣ ص: داعيةً الي الجند كما ذكرنا فلا تصلح الجند.
٤١٤ ص – فالجند لا يصلح حالهم.
٤١٥ ل: بقدر.
٤١٦ ف: وإلزامهم بقدر عناهم؛ ي: وإلزامهم تقدير غناهم.
٤١٧ ف ي ل: أشجاره.
٤١٨ ف ي: فإنه إذا أكرم.
٤١٩ ل: المنافع.
٤٢٠ ف ي ل: بوفور السقي.
٤٢١ ف ي ل: وقلع العشب المضر.
٤٢٢ ف – من.

الفصل الاول: [تنصيب الأمراء على السرايا][٤٢٣]

وقيل: يستحب للسلطان اتخاذ الأمراء على الجيوش والسرايا وطائفة من الجند[٤٢٤] فإن[٤٢٥] رسول الله صلى الله عليه وسلم كان[٤٢٦] يأمر على السرايا والبعوث وجنبات الجيش ويعقد[٤٢٧] الألوية والرايات[٤٢٨]، وكذلك الخلفاء الراشدون بعده.

فدل ذلك على أنه ينبغي للسلطان اتخاذ الأمراء[٤٢٩]، وينبغي أن يرتب مواضع أهل الرايات ومراكزها، كما فعل أصحاب رسول الله صلّى الله عليه وسلّم، ولأن الحاجة تدعوا إلى ذلك.[٤٣٠]

وروى ابن عائذٍ[٤٣١] في **كتاب صوائف الروم**[٤٣٢] أن معاوية رتب رايات أهل الشام ومن يلي كل رايةٍ من جهة الميمنة ومن جهة الميسرة حتى أتى على آخرها.

وكتب إلى عبد الله بن قرطٍ:[٤٣٣] «إذا حضر أهل الشام جميعا فأهل دمشق وحمص ميمنة الإمام فإن حضر أهل الجزيرة والعراق فهم ميمنة أهل حمص قال: وأهل الأردن وأهل فلسطين ميسرة الإمام وإن حضر أهل مصر فهم ميسرة أهل فلسطين».

٤٢٣ ص ف ي – الفصل الأول: تنصيب الأمراء على السرايا.
٤٢٤ ف ي ل – وقيل: يستحب للسلطان إتخاذ الأمراء على الجيوش والسرايا وطائفة من الجند.
٤٢٥ ف ي: فصل كان.
٤٢٦ ف ي ل – كان.
٤٢٧ ف ي ل + لهم.
٤٢٨ ف + كذلك.
٤٢٩ ي ل + كذلك.
٤٣٠ ل – ولأن الحاجة تدعوا إلى ذلك.
٤٣١ ف: ابن عائذٍ.
٤٣٢ ف: كتاب صوائف.
٤٣٣ ل: كريز.

الفصل الثانى: [اتخاذ الرايات والألوية][٤٣٤]

ويجوز اتخاز الرايات والألوية من الألوان المختلفة والأشكال المتغايرة ليعرف كل قومٍ برايتهم. فقد[٤٣٥] كانت راية رسول اللهّ صلّى اللهّ عليه وسلّم سوداء، وكان لواؤه أبيض، وكان لواء بني سليمٍ يوم حنينٍ أبيض، فقاتلوا عليه حتى احمرّ[٤٣٦].

وروى ابن عايذٍ في **كتاب**[٤٣٧] **الصوائف** أن راية بني أسدٍ كانت صفراء مربعةً، وراية بني السكون[٤٣٨] بيضاء مربعةً ذات طرتين حمراوين[٤٣٩] وثلاث عذباتٍ بيضاوين وحمراء وسطي بينهما، وراية بني حجرٍ بيضاء مربعةً في جانبها مما يلي الرمح سوادٌ وفي وسطها عذبة خضراء، وراية الأفراد[٤٤٠] بيضاء في وسطها هلالٌ أزرق ولها عذبتان حمراوين[٤٤١]، وراية[٤٤٢] ذي يزنٍ من أهل اليمن صفراء، وراية بني[٤٤٣] قتيبة[٤٤٤] بيضاء فيها أسد أسود[٤٤٥]، وراية ميسع[٤٤٦] بيضاء وحمراء، وراية يامن[٤٤٧] بيضاء.[٤٤٨]

وذكر ابن عائذٍ باقي الرايات، وحكي راية كل قومٍ شكلًا ولونًا. وإذا فعل ذلك الصحابة وأقروا عليه دل على جوازه واستحبابه.[٤٤٩]

٤٣٤ ص ف ي – الفصل الثاني: اتخاذ الرايات والألوية.
٤٣٥ ل – فقد.
٤٣٦ ي ل: احمرّ من الدماء فأقرّوه أحمر.
٤٣٧ ل – كتاب.
٤٣٨ ي: السلون.
٤٣٩ ي: حمراوتين.
٤٤٠ ل: الأقواد.
٤٤١ ص ي – وراية الأفراد بيضاء بيضاء في وسطها هلالٌ أزرق ولها عذبتان حمراوين؛ ل: حمراوان.
٤٤٢ ل + أهل.
٤٤٣ ل + كذا.
٤٤٤ ي ل – قتيبة.
٤٤٥ ل: استداء سود.
٤٤٦ ل: مسع.
٤٤٧ ل: يامين.
٤٤٨ ي ل + وسوداء.
٤٤٩ ص – فدل ذلك... استحبابه.

الفصل الثالث: [صفات قائد الجند][٤٥٠]

وينبغي أن يكون الأمير المقدم على طائفة من الجند[٤٥١] شجاع النفس، ثابت الجاثين،[٤٥٢] صارم القلب، ثبت الجنان ذا بسالةٍ ونخوةٍ وإقدامٍ وجرأةٍ قد توسط الحروب ومارس الرجال وقارع الأبطال ونازل الأقران عارفًا بترتيب المصاف ومظان الكمناء[٤٥٣] ومواطن الحذر.

فإن أهم الأمور انتخاب الأمير.[٤٥٤] قال[٤٥٥] بعض الحكماء: «أسدٌ يقود ألف ثعلبٍ خير من ألف أسدٍ يقودها ثعلبٌ».[٤٥٦] وكما قال[٤٥٧] بعض حكماء الشعر:[٤٥٨] «إذا/ كان في ألفٍ من [١٣٩و] القوم فارسٌ مطاع فإن القوم في ألف فارسٍ».

الفصل الرابع [أرزاق قادة الجند][٤٥٩]

ويجعل السلطان للأمير المقدم على طائفةٍ من الرزق والإقطاع ما يقوم بكفايته اللائقة بحاله ومنزلته وخدمه[٤٦٠] وما يحتاج إليه بالمعروف.[٤٦١] وعلى المقدم على طائفةٍ أن يتفقد أحوالهم وينظر في مصالحهم وأرزاقهم ويأخذهم بكمال الاستعداد لمباشرة الجهاد واتخاذ جيد السلاح والخيل الجياد.[٤٦٢]

٤٥٠ ص ف ي – الفصل الثالث: صفات قائد الجند.
٤٥١ ي: الجيش.
٤٥٢ ف ي ل: الجاش.
٤٥٣ ف: الكياد؛ ي: الكمياء.
٤٥٤ ف ي ل: فان انتخاب الأمير من أهم الأمور.
٤٥٥ ف ي ل: ولذلك قال.
٤٥٦ ف ي ل: الف ثعلبٍ يقودها أسد خيرٌ من الف أسدٍ يقودها ثعلبٌ.
٤٥٧ ف ي ل: قيل.
٤٥٨ ف ي ل – بعض حكماء الشعر.
٤٥٩ ص ف ي – الفصل الرابع أرزاق قادة الجند.
٤٦٠ ل: وخدمة.
٤٦١ ي – بالمعروف.
٤٦٢ ص – ويجعل...الجياد؛ ي: وخيل الإستعداد.

الفصل الخامس:[٤٦٣] **في اتخاذ آلات الجهاد**

قال الله تعالى: ﴿وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا ٱسۡتَطَعۡتُم مِّن قُوَّةٖ وَمِن رِّبَاطِ ٱلۡخَيۡلِ تُرۡهِبُونَ بِهِۦ عَدُوَّ ٱللَّهِ وَعَدُوَّكُمۡ وَءَاخَرِينَ مِن دُونِهِمۡ لَا تَعۡلَمُونَهُمُ ٱللَّهُ يَعۡلَمُهُمۡ وَمَا تُنفِقُواْ مِن شَيۡءٖ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ يُوَفَّ إِلَيۡكُمۡ وَأَنتُمۡ لَا تُظۡلَمُونَ﴾ [الأنفال ٨/٦٠].[٤٦٤]

فصل[٤٦٥]

ينبغي[٤٦٦] للسلطان وأمرائه[٤٦٧] والأجناد[٤٦٨] اتخاذ الخيل الجياد[٤٦٩] وانتخاب جيد ما يحتاج إليه من أنواع[٤٧٠] السلاح[٤٧١] على نية[٤٧٢] نصر[٤٧٣] دين الله والجهاد في سبيله[٤٧٤] اقتداءً برسول الله صلى الله عليه وسلم والخلفاء الراشدين وغيرهم من الصحابة.[٤٧٥]

فقد روي أنه[٤٧٦] كان لرسول الله[٤٧٧] صلى الله عليه وسلم من الخيل ستة أفرسٍ[٤٧٨] ذكورٍ[٤٧٩] وهي «السكب،[٤٨٠] والمرتجز، واللحيف، والورد، والظرب،[٤٨١] ولزاز. وكان

٤٦٣ ص – فصل؛ ف ي – الخامس.

٤٦٤ ص – في اتخاذ آلات الجهاد قال الله تعالى: وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ وَآخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ (٦٠)

٤٦٥ ي ل – فصل.

٤٦٦ ص: ويستحب.

٤٦٧ ف ي ل: وغيره من الأمراء.

٤٦٨ ص: وجنوده.

٤٦٩ ص ل: جياد الخيل؛ ي – الجياد.

٤٧٠ ف ي ل – وانتخاب جيد ما يحتاج إليه من أنواع.

٤٧١ ف ي ل: وجيد السلاح.

٤٧٢ ف ي ل – على نية.

٤٧٣ ف ي ل: لنصر.

٤٧٤ ي: في سبيل الله.

٤٧٥ ف ي ل + والتابعين.

٤٧٦ ف ي ل – فقد روي أنه.

٤٧٧ ف ي ل: وكان للنبي.

٤٧٨ ص: أفراسٍ.

٤٧٩ ص – ذكورٍ.

٤٨٠ ص: السلب.

٤٨١ ص: الصرب.

له بغلتان، وهما: دلدل وفضة[٤٨٢]، وكان له[٤٨٣] ثلث نوقٍ رواحل وهن مروة والبغوم[٤٨٤] والعضباء، وهي القصواء والجدعاء[٤٨٥] أيضًا، وكان له[٤٨٦] عشرون لقحة غير الثلث.[٤٨٧] وكان له حمار يقال له: يعفور. وقيل: عفيرٌ[٤٨٨]. وأما سلاحه[٤٨٩] صلى الله عليه وسلم وكان[٤٩٠] له[٤٩١] سبعة[٤٩٢] أسياف وهي[٤٩٣]: ذو الفقار، والعضب، والحنف[٤٩٤]، والمخذم[٤٩٥]، والبتار، والرسوب، والقلعي.[٤٩٦] وكان له[٤٩٧] أربعة رماح[٤٩٨] يقال له[٤٩٩]: المتثني[٥٠٠]. وكان له[٥٠١] عنزتان والعنزة[٥٠٢] الحربة[٥٠٣] الصغيرة[٥٠٤] /. وكان له[٥٠٥] أربعة[٥٠٦] قسيٍ وهي[٥٠٧]: الروحاء: [١٣٩ظ]

٤٨٢ ل + وكان له حمار، يقال له: يعفور. و قيل: عفير.
٤٨٣ ص: من الإبل.
٤٨٤ ص: البعوم؛ ي ل: النعوم.
٤٨٥ ص: الجدعا.
٤٨٦ ص – كان له.
٤٨٧ ص – غير الثلث؛ ي ل: غير الثلاث.
٤٨٨ ص - وقيل عفيرٌ؛ ي ل - وكان له حمار، يقال له: يعفور. وقيل: عفيرٌ.
٤٨٩ ص: وكان له من السلاح.
٤٩٠ ي ل: فكان له.
٤٩١ ص - صلى الله عليه وسلم وكان له.
٤٩٢ ص: ستة.
٤٩٣ ص ف: وهن.
٤٩٤ ل: والحتف.
٤٩٥ ص – المخذم.
٤٩٦ ص ف - والعضب والحنف والبتار والرسوب والقلعي.
٤٩٧ ص – كان له.
٤٩٨ ل: أرماح.
٤٩٩ ي ل: لأحدها.
٥٠٠ ص - يقال له المتثني.
٥٠١ ص - كان له.
٥٠٢ ف ل: الغنزة.
٥٠٣ ف ي ل: حربة دون الرمح.
٥٠٤ ي: الصغيرة.
٥٠٥ ص – كان له.
٥٠٦ ص ف ي: أربع.
٥٠٧ ف ي: هن.

والبيضاء[٥٠٨]، والصفراء، والكتوم.[٥٠٩] وكان له[٥١٠] جعبة تسمى: «الكافور» للسهام[٥١١]. وكان له[٥١٢] ثلاثة[٥١٣] أدراعٍ يقال لأحدها: ذات الفصول[٥١٤]، وترسٍ[٥١٥]، ومنطقة من أديم مبشورٍ فيها ثلاث حلق من فضةٍ وإبزيمها[٥١٦] وطرفها[٥١٧] من فضة. وترس يسمى[٥١٨]: «الزولق».[٥١٩] وكان له[٥٢٠] راية سوداء تسمى: «العقاب[٥٢١]» ولواءٌ أبيض. ومغفر كان على رأسه الكريم يوم الفتح.[٥٢٢] وبيضة وهي الخودة كانت على رأسه الكريم يوم أحدٍ.[٥٢٣]

الفصل السادس إعداد السلطان الجيش للمعركة[٥٢٤]

ينبغي للسلطان أن يأخذ الأمراء والأجناد بكمال الاستعداد لمباشرة الجهاد وباتخاذ السلاح الجيد والخيل الجياد وبالإدمان على الفروسية ورياضة الخيل والأبدان بالمسابقة والمناضلة[٥٢٥] ونحو ذلك. وللسلطان ولغيره أن يبذل[٥٢٦] من بيت المال في المسابقة بالخيل والمناضلة بالرمي[٥٢٧] إذا كان بشروطه المعروفة في كتب الفقه وغيرها.[٥٢٨]

٥٠٨ ل: البياض.
٥٠٩ ص – وهن الروحاء والبيضاء والصفراء والكتوم.
٥١٠ ص – كان له.
٥١١ ص – تسمى الكافور للسهام.
٥١٢ ص – وكان له.
٥١٣ ف ي: ثلث.
٥١٤ ل: الفضول.
٥١٥ ص – يقال لأحدها ذات الفصول وترسٍ؛ ي ل – وترس.
٥١٦ ل: وأبزيمها.
٥١٧ ف – وطرفها.
٥١٨ ي: تسمي.
٥١٩ ص – وترس يسمى الزولق.
٥٢٠ ف ي ل – وكان له.
٥٢١ ص – تسمى العقاب.
٥٢٢ ص – ومغفر كان على رأسه الكريم يوم الفتح.
٥٢٣ ص: ودخل مكة يوم الفتح وعلى رأسه الكريم البيضة وهي الخودة.
٥٢٤ ص ف ي – الفصل السادس إعداد السلطان الجيش للمعركة.
٥٢٥ ل: المنازلة.
٥٢٦ ف: يبدل.
٥٢٧ ف: في الرمي؛ ل: والمناصلة فى الرمي.
٥٢٨ ص – ينبغي...و غيرها.

فصل[٥٢٩]

ورد[٥٣٠] عن رسول الله[٥٣١] صلى الله عليه وسلم أنه قال: «يمن الخيل في الشقر وقال[٥٣٢] عليكم بكل كميتٍ أغر أو أدهم أغر محجل[٥٣٣]». وقال: «خير الخيل الأدهم الأقرح[٥٣٤] الأرثم ثم الأقرح[٥٣٥] المحجل طلق اليمين».[٥٣٦]

وكان يكره الشكال[٥٣٧] في[٥٣٨] الخيل وكان السلف يستحبون الفحولة[٥٣٩] لأنها أجري[٥٤٠] وأجسر.

الفصل السابع: ما يجوز تزيينه من آلات الحرب[٥٤١]

يجوز للرجال تحلية آلات الحرب بالفضة خاصةً، وذلك في السيف والرمح والمنطقة والسكين والدبوس ونحو ذلك بشرط أن لا يسرف فيه، وفي تحلية اللجام والسرج والثفر[٥٤٢] والقلادة خلاف الأصح أنه لا يجوز أما التحلية بالذهب فحرامٌ في جميع ذلك قليلًا كان أو كثيرًا، ويحرم على الرجال لبس الذهب والتحلي به مطلقًا إلا[٥٤٣] في اتخاذ أنفٍ أو سنٍ أو أنملةٍ فيجوز للحاجة، ويحرم على الرجال لبس الحرير وافتراشه[٥٤٤] إلا الديباج الثخين الذي

٥٢٩ ل – فصل.
٥٣٠ ف ي ل – ورد.
٥٣١ ص ي ل: النبي.
٥٣٢ ص – وقال.
٥٣٣ ص ي: عليكم بكل كميتٍ أغر محجلٍ؛ ل: عليكم بكل كميت أغر محجل أو أدهم محجل | سنن أبو داود، الجهاد، ٤٦؛ سنن النسائ، الخيل، ٣.
٥٣٤ ف: الأفرح.
٥٣٥ ف: الأفرح.
٥٣٦ سنن الترميذي ،الجهاد، ٢٠؛ سنن ابن ماجه، الجهاد، ١٤؛ جامع الأصول (٣٠٤٥).
٥٣٧ ص: الشكاك.
٥٣٨ ل: من.
٥٣٩ ف ي: الفحول.
٥٤٠ ل: أجرأ.
٥٤١ ص ف ي – الفصل السابع: ما يجوز تزيينه من آلات الحرب.
٥٤٢ ل: الثغر.
٥٤٣ ص ف – إلا.
٥٤٤ ف: إفراشه.

لا يقوم غيره مقامه في دفع السلاح، فيجوز لبسه في حال الحرب خاصةً، فإن دعت إلي ذلك ضرورة أو حاجة ولم يجد غيره جاز.[٥٤٥]

ويستحب للسلطان اتخاذ الأجناد الجياد وأن يأخذ أجناد الإسلام المرتزقة بكمال الاستعداد والتهئ لمباشرة الجهاد واتخاذ جيد السلاح وجياد الخيل والإدمان على /الفروسية [١٤٠و] وإراضة الخيل وعلى ممارسة آلات الحرب من الرمي وغيره، وله أن يبدل شيئًا من بيت المال في المسابقة والمناضلة؛ لأنه لمصلحة الإسلام، ويستغرض السلطان الجيش عند الجهاد ليعلم قويهم وضعيفهم وأحوال سلاحهم ودوابهم، ومن يصلح منهم للقتال ومن لا يصلح كذلك كان يفعل رسول الله صلى الله عليه وسلم.[٥٤٦]

الباب الثالث: في عطاء الأجناد وجهاته[٥٤٧] وبيان أنواع إقطاعاته.

عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.[٥٤٨] ولابد[٥٤٩] للأجناد من رزق يكفلهم[٥٥٠] وعطاء يجمعهم[٥٥١] لما أرصدوا أنفسهم إليه[٥٥٢] من حماية بيضة[٥٥٣] الإسلام والذب[٥٥٤] عن أهله، وكذلك كان عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.[٥٥٥]

ورزق[٥٥٦] الأجناد قسمان: عطاء وإقطاع.

٥٤٥ ص – يجوز...جاز.
٥٤٦ ف ي ل – ويستحب...وسلم.
٥٤٧ ت: الباب السابع في عطاء السلطان وجهاته.
٥٤٨ ص – عطاء الأجناد أهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.
٥٤٩ ف ي ل ت: إذ لا بد.
٥٥٠ ت: يجمعهم.
٥٥١ ص – وعطاء يجمعهم؛ ت: يكفلهم.
٥٥٢ ف ي ل: نفوسهم له.
٥٥٣ ف ي ل – بيضة.
٥٥٤ ص ف: والدب.
٥٥٥ ف ي ل– وكذلك كان عطاء الأجناد اهم المصالح التي تصرف فيها أموال بيت المال.
٥٥٦ ت: وأرزاق.

القسم الأول :العطاء

وجهاته أربعٌ[٥٥٧] / [١٤٠ظ]

الجهة الأولى: الفيء: وهو كل مال وصل إلى المسلمين من الكفار من[٥٥٨] غير قتال، ولا ايجاف خيلٍ ولا[٥٥٩] ركابٍ.[٥٦٠] وهو الجزية وما يؤخذ من[٥٦١] عشور[٥٦٢] متاجرهم والمال الذي يصالحهم[٥٦٣] على أدائه إلينا والمال الذي[٥٦٤] هربوا[٥٦٥] عنه فزعًا من المسلمين أو خلوا[٥٦٦] عنه لضرٍ أصابهم، ومال[٥٦٧] من مات من أهل الذمة من غير وارث[٥٦٨]، ومال[٥٦٩] من[٥٧٠] يموت[٥٧١] أو يقتل[٥٧٢] على الردة فهذا كله مال[٥٧٣] الفيء خاصةً.[٥٧٤] وليست[٥٧٥] أموال الغنيمة من الفيء لأن الغنيمة ما يؤخذ[٥٧٦] من الكفار بالقتال وإيجاف الخيل والركاب.[٥٧٧]

٥٥٧ ف ي ل: وله أربع جهاتٍ.
٥٥٨ ف ي ل ت: ب.
٥٥٩ ف ي ل: أو.
٥٦٠ ت + وهو أنواع الأول.
٥٦١ ف ي ل ت – وما يؤخذ من.
٥٦٢ الثانى عشور.
٥٦٣ ف ي ل: وما صالحناهم؛ ا ت: الثالث ما صالحناهم.
٥٦٤ ف ي ل – والمال الذي.
٥٦٥ ف ي ل: وما هربوا؛ ت: الرابع ما هربوا.
٥٦٦ ف ي ل : أوجلوا؛ ت: الخامس ما جلو عنه.
٥٦٧ ف ي ل: ومال ذمي.
٥٦٨ ي ل: مات عن غير وارثٍ؛ ت: السادس مال من لا وارث له من أهل الذمة.
٥٦٩ ت: السابع مال.
٥٧٠ ف – من مات من أهل الذمة من غير وارث ومال من.
٥٧١ ف ي ل: مات.
٥٧٢ ف ي ل: قتل.
٥٧٣ ف ي ل: فهذه كلها أموال.
٥٧٤ ف ي ل – خاصةً.
٥٧٥ ص: وليس.
٥٧٦ ف ي ل ت: ما أخذ.
٥٧٧ ف ي ل + وتلك مختصة بالغانمين بعد تخميسها كما سيأتي تفصيله إن شاء الله تعالى؛ ت + وتلك مختصة بعد تخميسها بالغانمين لا يشركهم غيرهم.

فاذا عرف أموال[٥٧٨] الفيء فقد اختلف العلماء فيه.[٥٧٩] فقال أبو حنيفة وأحمد والشافعي في أحد القولين[٥٨٠]: لا يخمس الفيء[٥٨١] بل يصرف[٥٨٢] في مصالح المسلمين.

وقال مالك: يصرفه الإمام[٥٨٣] فيما يراه[٥٨٤] من المصالح، وأهم[٥٨٥] المصالح[٥٨٦] جيش الإسلام[٥٨٧] /فيصرف فيهم على[٥٨٨] قدر[٥٨٩] حاجاتهم[٥٩٠]، فإن فضل عنهم[٥٩١] شيء[٥٩٢] صرفه[٥٩٣] في بقية[٥٩٤] المصالح[٥٩٥] من عمارة الحصون وسد الثغور[٥٩٦]، وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين.[٥٩٧] [١٤١و]

٥٧٨ ف ي ل: مال.
٥٧٩ ف ي ل : في تخميسه؛ ت + في تخميسه كما تخمس الغنيمة.
٥٨٠ ف ي ل: قوليه.
٥٨١ ف ي ل ت – الفيء.
٥٨٢ ف ي ل + كله؛ ت + السلطان.
٥٨٣ ف ي ل: السلطان.
٥٨٤ ف ي: يشاء.
٥٨٥ ف ي ل: وأهمها.
٥٨٦ ف ي ل – المصالح.
٥٨٧ ف ي : جيش الإمام.
٥٨٨ ف ي ل – فيصرف فيهم على.
٥٨٩ ف ي ل: بقدر.
٥٩٠ ي: حاجتهم؛ ل: حاجاته.
٥٩١ ل: عنه.
٥٩٢ ف ي ل – شيء.
٥٩٣ ص: صرف.
٥٩٤ ي – بقية.
٥٩٥ ف ي ل ت + العامة.
٥٩٦ ت+ وتحصيل السلاح وغير ذلك.
٥٩٧ ف ي ل – من عمارة الحصون وسد الثغور وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين؛ ت – وأرزاق القضاة والعلماء والأئمة والمؤذنين.

وقال الشافعي في أصح[٥٩٨] قوليه: يخمس الفيء كما تخمس[٥٩٩] الغنيمة فيصرف خمسه في[٦٠٠] أهل الخمس[٦٠١] الخمسة، وهم المصالح العامة وذو القربي واليتامي والمساكين وابن السبيل.[٦٠٢] وأربعة أخماسه[٦٠٣] لجيش الإسلام[٦٠٤] خاصةً لا يشاركهم فيه غيرهم، وهم الأجناد المرتزقة الذين أرصدوا أنفسهم[٦٠٥] للجهاد والتهيء له[٦٠٦]؛ لأن الفيء كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم في حيوته لما كان له في قلوب العدو ومن الرعب والاجناد. هم القائمون برعب العدو وبعده، فيكون الفيء لهم خاصةً[٦٠٧]، فيقسم بينهم[٦٠٨] على قدر حاجتهم وكفايتهم، كما سيأتي.[٦٠٩]

فإن فضل[٦١٠] عن[٦١١] حاجتهم وكفايتهم شيء[٦١٢] رد السلطان الفاضل عليهم[٦١٣] ووزعه بينهم[٦١٤] على قدر مراتبهم وله أن /يصرفه في الكراع والسلاح[٦١٥] ليكون[٦١٦] عدةً لهم. [١٤١ظ]

فصل

٥٩٨ ف ي : أحد.
٥٩٩ ف: يخمس.
٦٠٠ ف ي ل + جهات.
٦٠١ ت: الى جهاته الخمس.
٦٠٢ ص – الخمسة وهم المصالح العامة وذو القربى واليتامى والمساكين وابن السبيل.
٦٠٣ ف ي ل: وباقي الأخماس الأربعة؛ ت: والأخماس الأربعة الباقية.
٦٠٤ ت: يصرفها السلطان في جيش الإسلام.
٦٠٥ ي: نفوسهم.
٦٠٦ ف ي ل: والاستعداد له.
٦٠٧ ف ي ل – لأن الفيء كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم في حياته لما كان له في قلوب العدو ومن الرعب والأجناد. هم القائمون برعب العدو وبعده، فيكون الفيء لهم خاصةً.
٦٠٨ ت – خاصةً...فيقسم بينهم.
٦٠٩ ف ي ل + إن شاء الله تعالى.
٦١٠ ف ي ل ت + شيء منه.
٦١١ ل: على.
٦١٢ ف ي ل – وكفايتهم شيء.
٦١٣ ت: فله أن يرده عليهم.
٦١٤ ف ي ل ت – ووزعه بينهم.
٦١٥ ف ي ل: في سلاحٍ وكراعٍ.
٦١٦ ف ي ل: يكون.

فإن كان في[٦١٧] مال الفيء عقار من أراضي[٦١٨] ودور وغير[٦١٩] ذلك كان وقفًا على مصالح المسلمين فيصرف[٦٢٠] ريعه ومغله في[٦٢١] أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح.[٦٢٢]

وللسلطان أن يعطيء من[٦٢٣] الفيء من[٦٢٤] في إعطائه[٦٢٥] مصلحةً[٦٢٦] للمسلمين، كالرسل[٦٢٧] والعلماء والمفتين[٦٢٨]

والحكام[٦٢٩] والمؤلفة قلوبهم[٦٣٠].

وأما من لا في[٦٣١] عطائه مصلحةٌ عآمةٌ للمسلمين بل قصد نفعه خاصّةً، كمن يعطي لمجرد صلاحه وليس بعالمٍ مفتي[٦٣٢] ولا حاكمٍ يقضي.[٦٣٣] فلا يجوز صرف مال المسلمين فيه[٦٣٤]، بل يكون[٦٣٥] من خاص[٦٣٦] مال السلطان.

٦١٧ ي – في.
٦١٨ ف ي ل: أرضٍ.
٦١٩ ف ي ل: ونحو.
٦٢٠ ف ي ل: ويصرف.
٦٢١ ف ي ل : فيها؛ ت + فيها فتصرف اربعة اخماسها في مصالح العامة.
٦٢٢ ف ي ل – ارزاق الاجناد وغيرها من المصالح.
٦٢٣ ف ي: في.
٦٢٤ ل – من.
٦٢٥ ف ي ت: عطائه.
٦٢٦ ف ي ت: مصلحةٌ عآمةٌ.
٦٢٧ ت + والقضاة.
٦٢٨ ت + ومعلمى القرآن والعلم والأئمة والمؤذنين.
٦٢٩ ص – والعلماء والمفتين والحكام.
٦٣٠ ت + كما اعطى رسول الله صلى الله عليه وسلم الأقرع ابن حابس التميمى و عيينة بن حصين الفزاربوالعباس بن مرداس السلمى والعيون وهم الجواجيس واشباه ذلك ما منفعته عامة.
٦٣١ ل ت: وأما من ليس في.
٦٣٢ ي ل ت: يفتي.
٦٣٣ ص: فاما العطاء الذي يقصد به نفع المعطي خاصةً ولا يعود نفعه علي المسلمين؛ ت + ولا مقاتل يغنى.
٦٣٤ ف ي ل: اليه.
٦٣٥ ف ل + صلته؛ ي: تكون صلته.
٦٣٦ ص: خاصة.

وكذلك لايجوز أن يوقف[٦٣٧] من ذلك شيء على شخصٍ معينٍ، ولا[٦٣٨] على أولاده وأولاد أولاده[٦٣٩] ؛ لأن مغل ذلك عام للمسلمين، فلا يخص[٦٤٠] من ليس لهم به نفع عام.[٦٤١]

الجهة الثانية:[٦٤٢] خمس الخمس[٦٤٣]، وهو سهم رسول الله صلى الله عليه وسلم من خمس الغنيمة أو خمس الفيء إذا قلنا إنه يخمس لأن هذا السهم[٦٤٤] مرصد[٦٤٥] لمصالح المسلمين[٦٤٦] وأهم المصالح أرزاق[٦٤٧] الأجناد الذين هم[٦٤٨] جيش الإسلام وحماة[٦٤٩] بيضته[٦٥٠]، فيصرف عليهم[٦٥١] كله /أو بعضه على[٦٥٢] ما يقتضيه الحال[٦٥٣]، كما سيأتى إن شاء الله تعالى.[٦٥٤] [١٤٢و]

٦٣٧ ت: لا يوقف عليه شيئ من عقار بيت المال والفيئ.

٦٣٨ ل: ثم.

٦٣٩ ت + الا أن يكون ذلك لمصلحة عامة لايقوم بها غيره فيتوصل بذلك الى تحصيل تلك المصلحة.

٦٤٠ ل: فلا يختص.

٦٤١ ص – وكذلك لايجوز أن يوقف من ذلك شيء علي شخصٍ معينٍ ولا على اولاده وأولاد أولاده لأن مغل ذلك عآم للمسلمين فلا يخص من ليس لهم به نفع عام.

٦٤٢ ت: الجهة الثالثة.

٦٤٣ ف ي + من الغنيمة أو الفيء إذا قلنا يخمس؛ ل + من الغنيمة أو الفيء إذا قلنا بخمس؛ ت + من الغنيمة ومن الفيئ إن قلنا بخمس.

٦٤٤ ف ي ل ت – من خمس الغنيمة أو خمس الفيء إذا قلنا أنه يخمس لأن هذا السهم.

٦٤٥ ف ي ل ت: المرصد.

٦٤٦ ف ي ل ت + بعده.

٦٤٧ ف ي ل: رزق.

٦٤٨ ف ي ل ت: لأنهم.

٦٤٩ ف ي ل: وحماته؛ ت: حماة الإسلام.

٦٥٠ ف ي ل ت – بيضته.

٦٥١ ت: اليهم.

٦٥٢ ت – كله أو بعضه على.

٦٥٣ ف ي ل + والحاجة.

٦٥٤ ف ي ل – كما سيأتي إن شاء الله تعالى.

الجهة الثالثة:[٦٥٥] الخراج، وهو ما يضرب[٦٥٦] على رقاب الأراضي الخراجية من مال عينٍ أو غلةٍ[٦٥٧] على ما يراه الإمام[٦٥٨] أو نائبه[٦٥٩]، فيصرف منه عطاء الأجناد؛ لأنه[٦٦٠] لمصالح المسلمين، وعطاء الأجناد أهمها كما تقدم.[٦٦١]

والأراضى ضربان: خراجية وعشرية.[٦٦٢]

والأراضي الخراجية[٦٦٣] التي يصرف منها عطاء الأجناد، وغيره من المصالح على[٦٦٤] ثلاثة[٦٦٥] اقسامٍ:[٦٦٦]

القسم الاول: الأراضي[٦٦٧] التي فتحها المسلمون[٦٦٨] صلحًا على أن تكون ملكًا للمسلمين[٦٦٩]، ويسكنها الكفار بخراج معلومٍ يؤدونه إليهم.[٦٧٠] فهذه الأرض[٦٧١] فيء، والخراج الذي عليها أجرة، فلا[٦٧٢] يسقط بإسلامهم إن[٦٧٣] أسلموا.

٦٥٥ ت: الجهة الثانية.
٦٥٦ ت: يصرف.
٦٥٧ ص: غير مال أو علة.
٦٥٨ ت: السلطان.
٦٥٩ ف ي ل – أو نائبه.
٦٦٠ ف ي ل: لأن الخراج.
٦٦١ ف ي ل – كما تقدم؛ ت – وعطاء الأجناد أهمها كما تقدم.
٦٦٢ ص – والأراضي ضربان: خراجية وعشرية.
٦٦٣ ف ي ل: أما الخراجية؛ ت: الأول الخراجية.
٦٦٤ ف ي ل ت – التي يصرف منها عطاء الأجناد وغيره من المصالح على.
٦٦٥ ف ي: فثلثة؛ ل: فثلاثة.
٦٦٦ ت: أنواع.
٦٦٧ ي: الأرض.
٦٦٨ ف ي + فهذه الأرض.
٦٦٩ ف ي ل: ملكاً لهم.
٦٧٠ ت: إلينا.
٦٧١ ف – فهذه الأرض.
٦٧٢ ص – فلا؛ ل ت: ولا.
٦٧٣ ف ي ل ت: لو.

وكذلك[٦٧٤] لو صاروا[٦٧٥] أهل ذمةٍ أخذت منهم الجزية مع الخراج.[٦٧٦]

القسم الثاني:[٦٧٧] الأرض التي خلا[٦٧٨] عنها الكفار[٦٧٩] أو[٦٨٠] هربوا عنها فزعًا[٦٨١] /من [١٤٢ظ] المسلمين، فهذه الأرض من الفيء[٦٨٢]، ويضرب[٦٨٣] الخراج على من يسكنها[٦٨٤] مسلمًا كان أو ذميًا؛[٦٨٥] لأن خراجها أجرة[٦٨٦]، فيؤخذ[٦٨٧] من المسلم والذمي.

القسم الثالث:[٦٨٨] الأرض التي فتحت[٦٨٩] عنوةً وقسمت بين الغانمين، ثم استنزلهم السلطان[٦٩٠] عنها برضاهم أو بعوض[٦٩١] عوضهم عنها، وجعلها وقفًا على المسلمين، فيضرب[٦٩٢] عليها الخراج كما فعل عمر رضي الله عنه بأرض سواد العراق على الصحيح[٦٩٣] المختار.[٦٩٤]

٦٧٤ ف ي ل – وكذلك.
٦٧٥ ف ي ل: ولو صار هؤلاء.
٦٧٦ ف ي ل: هذا الخراج؛ ت: أخذ منهم الخراج والجزية معًا.
٦٧٧ ت: النوع الثالث.
٦٧٨ ت: جلا.
٦٧٩ ف ي ل: الأرض التي فتحت عنوةً وقسمت.
٦٨٠ ف ي ل – الأرض التي خلا عنها الكفار أو.
٦٨١ ت: خوفًا.
٦٨٢ ف ي ل: فيء.
٦٨٣ ف ي ل: يجب.
٦٨٤ ف: سكنها؛ ت + أو ينتفع بها.
٦٨٥ ت + بما يراه.
٦٨٦ ف ي ل + أيضًا.
٦٨٧ ف ي: فتؤخذ.
٦٨٨ ت: النوع الثاني.
٦٨٩ ف ي ل: فتحها المسلمون.
٦٩٠ ص: استزلهم الشيطان؛ الإمام.
٦٩١ ف ي ل – بعوضٍ؛ ت + أو بغير عوض.
٦٩٢ ت: وضرب.
٦٩٣ ف ي ل: القول الأصح.
٦٩٤ ف ي ل ت + فيه.

فهذه الاقسام[٦٩٥] الثلاثة من الأرض[٦٩٦] خراجية[٦٩٧] يضرب السلطان أو نائبه[٦٩٨] الخراج عليها على ما يراه[٦٩٩]، ويصرفه في مصالح[٧٠٠] المسلمين[٧٠١] وعطاء[٧٠٢] الأجناد أولاها.[٧٠٣]

فصل[٧٠٤]

وللإمام[٧٠٥] أن[٧٠٦] يستغل هذه الأراضي المذكورة[٧٠٧] لبيت المال، وله أن يسلمها الى من يزرعها[٧٠٨] ويعملها[٧٠٩] بجزءٍ مما يخرج منها من ثمرٍ أو زرع، حيث يجوز المزارعة أو مطلقًا[٧١٠]

[١٤٣و] إذا[٧١١] كان السلطان /يري[٧١٢] جوازها؛[٧١٣] لأن النبي صلي الله عليه و سلم[٧١٤] عامل أهل خيبر على شطر ما يخرج منها من ثمر[٧١٥] أو زرع.[٧١٦]

٦٩٥ ت: الأنواع.
٦٩٦ ف ي: الثلثة من الأراضي؛ ل: الثلاثة من الأراضي.
٦٩٧ ف ي ل: هي الخراجية.
٦٩٨ ت – أو نائبه.
٦٩٩ ف ي ل + من المصلحة للمسلمين.
٧٠٠ ف ي ل: مصالحهم.
٧٠١ ف ي ل – المسلمين.
٧٠٢ ف ي ل: ورزق.
٧٠٣ ف ي ل: أهمها كما تقدم؛ ت – ويصرفه في مصالح المسلمين وعطاء الأجناد أولاها.
٧٠٤ ي ل – فصل.
٧٠٥ ي ل: وللسلطان.
٧٠٦ ل – أن.
٧٠٧ ف ي ل – المذكورة.
٧٠٨ ف ي ل: وله أن يزارع عليها.
٧٠٩ ف ي ل – ويعملها.
٧١٠ ف ي ل- من ثمرٍ أو زرع حيث يجوز المزارعة أو مطلقاً.
٧١١ ف ي ل: إن.
٧١٢ ف + ذلك حيث لا يجوز؛ ي ل + ذلك حيث يجوز.
٧١٣ ف ي ل – جوازها.
٧١٤ ص: صلعم.
٧١٥ ف ل: تمرٍ.
٧١٦ ت + أما أرض صالحنا أهلها على أن تكون ملكًا لهم وعليهم خراج يؤدونه الينا فهذا الخراج فى الحقيقة جزية تسقط بإسلامهم إن أسلموا وبانتقال ملكها إلى مسلم لانه لا جزية على مسلم.

الفصل الأول: [تقدير الخراج][٧١٧]

وتقدير الخراج معتبر[٧١٨] بما يحتمله[٧١٩] الأرض بالنسبة إلى جودتها ورداءتها و[٧٢٠]إلى أنواعِ زروعها[٧٢١] وثمارها[٧٢٢] و[٧٢٣]إلى أسعار مغلها[٧٢٤] وقلته وكثرته و[٧٢٥] إلى سقي أراضيها[٧٢٦] ومؤنته، بحيث يكون[٧٢٧] المضروب عدلاً بين أهل[٧٢٨] الخراج[٧٢٩] وبيت المال.[٧٣٠]

فإن زيادته على[٧٣١] العدل حيف على الرعية[٧٣٢] ونقصانه عنه حيف على بيت المال.

وإذا زرع[٧٣٣] أو غرس في الأرض الخراجية، أخذ[٧٣٤] منها الخراج عن الأرض والعشر عن الزرع والثمار[٧٣٥]؛ لأن الخراج أجرة والعشر زكاة، فجهتهما مختلفة.[٧٣٦]

٧١٧ ص ف ي – الفصل الأول تقدير الخراج.
٧١٨ ت: والخراج مقدر.
٧١٩ ف: تحمله؛ ي ل ت: تحتمله.
٧٢٠ ف ي ل + بالنسبة.
٧٢١ ي: زرعها.
٧٢٢ ف ي ل – وثمارها.
٧٢٣ ف ي ل + بالنسبة.
٧٢٤ ت: وقيم مغلاتها.
٧٢٥ ف ي ل + بالنسبة.
٧٢٦ ف ي: أرضها.
٧٢٧ ف ي ل + الخراج.
٧٢٨ ف ي ل: أهله.
٧٢٩ ف ي ل – الخراج.
٧٣٠ ف ي: بين رب المال؛ ل: وبين بيت المال؛ ت + من غير حيف على إحدى الجهتين.
٧٣١ ص: عن.
٧٣٢ ف ي ل: أهله.
٧٣٣ ت: وإن لم تزرع.
٧٣٤ ت: وتؤخذ.
٧٣٥ ف: ويؤخذ مع الخراج صدقة الزرع والثمار حيث تجب؛ ي ل: وتؤخذ مع الخراج صدقة الزروع والثمار حيث تجب؛ ت: صدقة الزروع والثمار الواجبة مع الخراج وبه قال الشافعي ومالك وأحمد.
٧٣٦ ص – فجهتهما مختلفة؛ ت + فلا يسقط احدها بالأخر.

قال أبو حنيفة رضي الله عنه[٧٣٧]: لا يجمع بين أخذ العشر والخراج. ولا يصح تضمين أموال[٧٣٨] الخراج والعشر والجزية؛ لأن العامل عليها أمين يستوفي ما وجب ويؤدي ما حصل.

الفصل الثانى: [الأراضى العشرية][٧٣٩]

[١٤٣ظ] فأما[٧٤٠] الأراضي /العشرية فثلاثة أقسامٍ[٧٤١] فلا خراج عليها، وإنما يؤخذ منها العشر المفروض زكاةً على الزروع والثمار، كما هو معروف في الزكاة. وما يؤخذ عليها من الخراج ظلم. والأراضي العشرية هي التي[٧٤٢] الأول: أرض[٧٤٣] أحياها المسلمون أو واحد منهم[٧٤٤] ابتداءً[٧٤٥]، والثاني:[٧٤٦] الأرض[٧٤٧] التي[٧٤٨] أسلم أهلها عليها من غير قتالٍ ولا[٧٤٩] صلحٍ عليها[٧٥٠]، الثالث:[٧٥١] والأرض[٧٥٢] التي[٧٥٣] فتحت[٧٥٤] عنوةً، وقسمت بين الغانمين[٧٥٥]، فهذه الأنواع[٧٥٦]

٧٣٧ ي ل – رضي الله عنه.
٧٣٨ ت: مغلات.
٧٣٩ ص ف ي – الفصل الثاني الأراضي العشرية.
٧٤٠ ف ي: وأما.
٧٤١ ص – فثلثة أقسامٍ؛ ت: انواع.
٧٤٢ ف ي ل ت – فلا خراج...التي.
٧٤٣ ص – الأول أرض.
٧٤٤ ص ي ل: أحدهم.
٧٤٥ ت + كالبصرة وغيرها من البلاد والأراضي الموات التى ابتدأ مسلم إحيائه، فهذه الأرض ملك صحيح عشري لا خراج عليه ولا أجرة، بل تؤخذ زكاة زروعه وثماره الشرعية خاصةً.
٧٤٦ ص – الثاني؛ ت: النوع الثاني.
٧٤٧ ف ي ل: أرض.
٧٤٨ ف ي ل – التي.
٧٤٩ ف: فلا.
٧٥٠ ت + فهذه أيضًا عشرية لا خراج عليها بل يؤخذ زكاة ثمارها وزروعها كما تقدم.
٧٥١ ص – الثالث؛ ت: النوع الثالث.
٧٥٢ ف ي ل ت: أرض.
٧٥٣ ف ي ل ت – التي.
٧٥٤ ت: ملكها المسلمون.
٧٥٥ ت+ واستمر ملكهم عليها أو من ملكها عنهم بطريق شرعي.
٧٥٦ ف ي ل: الأقسام.

الثلاثة[٧٥٧] عشرية كما تقدم.[٧٥٨] وما ترتب عليها من الأيدي والأملاك[٧٥٩] هي العشرية فلا خراج عليها؛ بل يؤخذ منها العشر المفروض زكاةً من الزرع[٧٦٠] والثمار بالشروط المعروفة في الزكاة، وما يؤخذ منها[٧٦١] من الخراج[٧٦٢] ظلم لا وجه له.[٧٦٣]

الجهة الرابعة: بيت المال[٧٦٤]، فيصرف منه أرزاق الأجناد على قدر حاجاتهم كما سيأتي.[٧٦٥]

لأن بيت المال[٧٦٦] مرصد[٧٦٧] لمصالح المسلمين[٧٦٨]، وتجنيد الأجناد آكدها.[٧٦٩] وبيت المال[٧٧٠] عبارة عن الجهة[٧٧١] لا عن حرزٍ[٧٧٢] مخصوصٍ[٧٧٣]، فكل مالٍ استحقه المسلمون مطلقًا[٧٧٤] ولم يختص بصنفٍ مخصوصٍ منهم، ولا بقومٍ معينين منهم[٧٧٥]، فهم[٧٧٦] من حقوق بيت المال العامة.

٧٥٧ ص ف ي: الثلثة.
٧٥٨ ف ي ل – عشرية كما تقدم. .
٧٥٩ ت: كسائر الأملاك الإسلامية.
٧٦٠ ي ل: الزروع.
٧٦١ ت: من هذه الأنواع الثلثة.
٧٦٢ ت: باسم الخراج.
٧٦٣ ص – وما ترتب...له؛ ت: فظلم بين لايجيزه شرع ولا يقتضيه عقل.
٧٦٤ ت: لعطاء الأجناد بيت المال.
٧٦٥ ف ي ل+ إن شاء الله تعالى.
٧٦٦ ف ي ل ت: بيت مال المسلمين.
٧٦٧ ف ي ل – مرصد.
٧٦٨ ف ي ل ت: لمصالحهم.
٧٦٩ ف ي: أكّدها.
٧٧٠ ف ي ل + هو.
٧٧١ ت + المخصوصة باستحقاق ما يستحقه المسلمون مطلقًا.
٧٧٢ ت:وليس مختصًا بحرز.
٧٧٣ ل + أو مكان مخصوص؛ ت + أو مكان معلوم.
٧٧٤ ت: عمومًا.
٧٧٥ ف ي ل ت – منهم.
٧٧٦ ف ي ل ت: فهو.

[١٤٤و] وجهاته سبع[٧٧٧]، **الأولى**: وهو[٧٧٨] سهم رسول الله/صلى الله عليه وسلم من خمس الغنيمة أو الفيء[٧٧٩]، وهو خمس الخمس المرصد للمصالح كما تقدم[٧٨٠]. **الثانية**:[٧٨١] ومال الخراج المقدم ذكره. **الثالثة**:[٧٨٢] ومال من مات من المسلمين عن[٧٨٣] غير وارثٍ معينٍ[٧٨٤]. **الرابعة**:[٧٨٥] والأموال الضايعة التي[٧٨٦] لم يعرف ملاكها[٧٨٧]. **الخامسة**:[٧٨٨] وأموال الجزية من[٧٨٩] أهل الذمة.[٧٩٠] **السادسة**:[٧٩١] وعشور أموال الكفار المأخوذة من تجاراتهم.[٧٩٢] **السابعة**:[٧٩٣] وسائر[٧٩٤] أموال الفيء المقدم ذكرها إذا[٧٩٥] قلنا إنها[٧٩٦] للمصالح[٧٩٧] كل ذلك من حقوق بيت مال المسلمين يصرف في مصالحهم العامة من أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح[٧٩٨]، كما هو مذهب أبي حنيفة وأحمد.

٧٧٧ ت:ست.
٧٧٨ ص - وجهاته سبع الأولى وهو؛ ل – وهو.
٧٧٩ ف ي ل ت: وهو خمس الخمس من الغنيمة والفيء.
٧٨٠ ف ي ل – كما تقدم.
٧٨١ ص - الثانية.
٧٨٢ ص – الثالثة.
٧٨٣ ي: من.
٧٨٤ ت + وقال أبو حنيفة: مال من لا وارث له للفقراء صدقة عنه.
٧٨٥ ص – الرابعة.
٧٨٦ ف ي ل: المال الضايع الذي؛ ت: كل مال ضايع.
٧٨٧ ف ي ل: مالكه؛ ت: لايعرف مالكه.
٧٨٨ ص – الخامسة.
٧٨٩ ت + المسلمين أو.
٧٩٠ ص – من أهل الذمة.
٧٩١ ص – السادسة.
٧٩٢ ص - المأخوذة من تجاراتهم.
٧٩٣ ص – السابعة.
٧٩٤ ف ي ل - وسائر.
٧٩٥ ف ي ل: إن.
٧٩٦ ف ي ل: هي.
٧٩٧ ي: من المصالح.
٧٩٨ ف ي ل - كل ذلك من حقوق بيت مال المسلمين، يصرف في مصالحهم العامة من أرزاق الأجناد وغيرها من المصالح.

وإن قلنا بمذهب الشافعي رحمه الله[٧٩٩] فليست من بيت المال؛ لأنها مختصة بجند الإسلام.

وأما الضرائب والأعشار المأخوذة من تجارات المسلمين في الطرق غير الزكاة والمأخوذة[٨٠٠] عند بيع السلع من الدّوابّ وغيرها، فليس من بيت المال بل هي مكوس معينة[٨٠١]، وظلامات مبينة لا يبيحها شرع، ولا يجيزها عدل.

الفصل الثالث: في المصالح[٨٠٢]

وهي أرزاق أجناد الإسلام وعمارة الثغور وتحصيل السلاح والكراع وسد البثوق وعمارة الطرق والقناطر وحفر الأنهار وأرزاق القضاة والولاة والعلماء والمفتين والعيون والرسل والأئمة والخطباء والمؤذنين ودفن الموتى وسد خلة الفقراء ونحو ذلك.

فإن ضاق بيت المال عن جميع مصارفه، قدم[٨٠٣] رزق الأجناد ونحوه مما يصير دينًا عليه، كرزق القاضي والعمال.

فإن ضاق عن ذلك اقترض عليه ولى الأمر، فإن مات قبل وفائه كان على المتولي بعده وفاؤه.

وإن فضل بيت المال بعد جميع مصارفه، فعند أبو حنيفة[٨٠٤] يدخر الفاضل لما ينوب من حوادثٍ تقع. وقال الشافعيّ رحمه الله[٨٠٥]: يفض على من يعم به صلاح المسلمين.[٨٠٦]

٧٩٩ ل - رحمه الله.
٨٠٠ ل: المأخوذ.
٨٠١ ل: مغبنة.
٨٠٢ ص ف ي - الفصل الثالث في المصالح .
٨٠٣ ي ل + منها.
٨٠٤ ي + رحمه الله.
٨٠٥ ل – رحمه الله.
٨٠٦ ص – كما هو...المسلمين.

القسم الثاني: في[٨٠٧] الإقطاع[٨٠٨]، وهو ثلاثة[٨٠٩] أنواع: إقطاع تمليك وإقطاع استغلالٍ وإقطاع إرفاقٍ.[٨١٠]

النوع الاول: الإقطاع[٨١١] التمليك[٨١٢]، وهو ثلاثة[٨١٣] أقسام:[٨١٤]

الاول:[٨١٥] إقطاع الموات التي[٨١٦] لم يعمر[٨١٧] قط، فيجوز للسلطان أن يقطع[٨١٨] ذلك[٨١٩] لمن[٨٢٠] يحييه ويعمره من الأجناد[٨٢١] وغيرهم، ويصير[٨٢٢] المقطع أحق به من غيره.[٨٢٣]

[١٤٤ظ] فإذا /أحياه ملكه ملكًا مستقرًا[٨٢٤] كساير[٨٢٥] الأملاك، فإن أحي مسلم[٨٢٦] شيئًا من الموات[٨٢٧] بغير إذن السلطان جاز وملكه.[٨٢٨] وقال أبو حنيفة:[٨٢٩] لا يجوز الإحياء إلا بإذن السلطان.[٨٣٠]

٨٠٧ ف ي ل – في؛ ت + أرزاق الأجناد.
٨٠٨ ت + ما يقطعه السلطان.
٨٠٩ ص ف ي: ثلثة.
٨١٠ ف: أرزاق.
٨١١ ل ت: إقطاع.
٨١٢ ص: التمليكي.
٨١٣ ص ف ي: ثلثة.
٨١٤ ف ي ل: أصناف؛ ت: أضرب.
٨١٥ ي ل: الصنف الأول.
٨١٦ ي ل ت: الذي.
٨١٧ ص: لم تعمر؛ ت + لم تعمر ولم تملك.
٨١٨ ف ي ل: يقطعه.
٨١٩ ف ي ل – ذلك.
٨٢٠ ل: لم.
٨٢١ ت + فيكون بإحيائه ملكًا كسائر أملاكه.
٨٢٢ ف ي ل: فيملكه؛ ت: ويكون.
٨٢٣ ف ل: بذلك ملكًا غيره؛ ي: بذلك ملكًا عيرةً.
٨٢٤ ف ي ل + تامًّا.
٨٢٥ ف ي ل: كسائر.
٨٢٦ ص: انسان.
٨٢٧ ف ي ل: مواتًا.
٨٢٨ ف: يملكه بالإحياء؛ ي + بالإحياء؛ ل: ملكه بالإحياء؛ ت: ويجوز لكل أحد إحياء الموات بغير إذن الإمام لقوله صلى الله عليه وسلم «من أحيا أرضًا ميتةً فهي له».
٨٢٩ ف + رجمه الله.
٨٣٠ ت: لا يصح الأجناد الا بإذن الإمام.

القسم[٨٣١] **الثاني**: إقطاع ما فيه أثر عمارة جاهلية، وقد صارت بطول[٨٣٢] خرابها مواتًا عاطلةً[٨٣٣] فيجوز للسلطان إقطاعها[٨٣٤] للتمليك[٨٣٥]، كما قلنا في الموات.[٨٣٦]

القسم[٨٣٧] **الثالث**: إقطاع عامر في بلاد الحرب التي لم يملكها المسلمون[٨٣٨]، فيجوز للسلطان[٨٣٩] أن يقطعه لمن يملكه عند فتحه، فإذا فتح هذا الباب[٨٤٠] كان هذا المقطع أحق بتمليك[٨٤١] ما استقطعه[٨٤٢] من غيره.

لما[٨٤٣] روي أن النبي صلى الله عليه وسلم أقطع تميما الدّاريّ بيت عينون[٨٤٤] وحيرون[٨٤٥] من أرض الشام قبل فتحه.[٨٤٦]وهما قريتان، فحيرون[٨٤٧] مدينة الخليل عليه السلام، وبيت عينون[٨٤٨] قرية بقربها.[٨٤٩]

٨٣١ ف ي ل: الصنف؛ ت: الضرب.

٨٣٢ ف ي ل: لطول.

٨٣٣ ف ي ل ت: عاطلاً.

٨٣٤ ص ت: إقطاعه.

٨٣٥ ص – للتمليك؛ ت + إقطاع تمليك وحكمه حكم الموات و يجوز إحيائه بغير إذن السلطان على الأصح، فإن كانت هذه العمارة القديمة المعطلة إسلاميةً، وعرف مالكها فهي له أو لورثته، ولا يجوز إقطاعها ولا إحيائها. فإن تعذر معرفة مالكها لم تملك بالإحياء بل هي من أموال بيت المال و للإمام أن يقطعها.

٨٣٦ ت – كما قلنا في الموات.

٨٣٧ ف ي ل: الصنف؛ ت: الضرب.

٨٣٨ ت + بعد ويتوقع فتحها.

٨٣٩ ف – للسلطان.

٨٤٠ ف ي ل – هذا الباب؛ ت – فتح هذا الباب.

٨٤١ ف ي: بملكه؛ ل: بتمليكه؛ ت: بها.

٨٤٢ ف ي ل ت – ما استقطعه.

٨٤٣ ف ي ل: وقد.

٨٤٤ ف: عيون.

٨٤٥ ف ل: وحبرون.

٨٤٦ ت + وروي أنه أقطع أبا ثعلبة الحشَني أرضًا فى الروم وهي فى أيديهم وكتب له بذلك.

٨٤٧ ف ل: فحبرون.

٨٤٨ ف: عيون.

٨٤٩ ص ت – وهما قريتان فحيرون مدينة الخليل عليه السلام وبيت عينون قرية بقربها.

فصل: [في ما لا يجوز إقطاعه من الأراضي][٨٥٠]

[١٤٥و] وما سوى ذلك من الأراضي[٨٥١] كأراضي بيت المال[٨٥٢] والفيء /والخراج[٨٥٣] فلا يجوز إقطاعها[٨٥٤] إقطاع تمليكٍ؛ لأنها كالوقف المؤبد على مصالح المسلمين[٨٥٥]، وتمليك الوقف لا يصح لا[٨٥٦] بإقطاع ولا بغيره.[٨٥٧]

وكذلك لا يجوز إقطاعها إقطاعاً مؤبدًا على رجلٍ[٨٥٨] ثم على[٨٥٩] عقبه[٨٦٠] لما ذكرناه[٨٦١]، ولا إقطاعها لكافر ولا[٨٦٢] لمن ليس في إقطاعه ذلك مصلحة عامة[٨٦٣] للمسلمين؛ لأنها[٨٦٤] موقوفة[٨٦٥] على مصالحهم[٨٦٦] العامة. فلا يختص بها من ليس فيه منفعة.[٨٦٧]

٨٥٠ ص ف ي – فصل في ما لا يجوز إقطاعه من الأراضي.
٨٥١ ت + الخراجية.
٨٥٢ ت: وغيرها من بيت المال.
٨٥٣ ت – والفيء والخراج.
٨٥٤ ل – إقطاعها.
٨٥٥ ل + وتمليك مصالح المسلمين.
٨٥٦ ي ل – لا.
٨٥٧ ف ي ل: ولا غيره؛ ت: فلا يصح تمليكها بإقطاع ولاغيره.
٨٥٨ ف ي ل + ونسله وعقبه أبداً ما بقوا ولا وقفها علي رجلٍ ثم على أولاده أو نسله.
٨٥٩ ي ل – ثم علي.
٨٦٠ ي ل: وعقبه.
٨٦١ ف ل – لما ذكرناه.
٨٦٢ ف ي ل: أو.
٨٦٣ ف ي ل – عامة.
٨٦٤ ف ي ل: لأن ذلك.
٨٦٥ ف ي ل: موقوف.
٨٦٦ ف ي ل: مصالح المسلمين.
٨٦٧ ص – فلا يختص بها من ليس فيه منفعة؛ ي ل+ عامة؛ ت – وكذلك...منفعة.

ولكن السلطان يفعل فيه[٨٦٨] ما يراه الأصلح من[٨٦٩] استغلالها لبيت المال أو تسليمها لمن يعمرها[٨٧٠] بخراج[٨٧١] مقدرٍ أو يزارع[٨٧٢] عليها إن رأى جواز المزارعة[٨٧٣] ويساقى على شجرها، كما فعل رسول الله صلى الله عليه وسلم بخيبر[٨٧٤] أو يقطعها إقطاع استغلالٍ، كما سيأتى[٨٧٥] إن شاء الله تعالى.[٨٧٦]

النوع الثاني:[٨٧٧] إقطاع استغلال[٨٧٨]، وهو نوعان.[٨٧٩]

الأول[٨٨٠]: أن يقطع السلطان بعض أراضي[٨٨١] الفيء[٨٨٢] وأراضي بيت المال[٨٨٣] لبعض الأجناد بما /يستحقه من الكفاية[٨٨٤] ليستغلها[٨٨٥] المقطع بنفسه أو من[٨٨٦] يقوم مقامه في[٨٨٧] ذلك[٨٨٨] من غير تمليك[٨٨٩] ولا تأبيد.[٨٩٠] [١٤٥ظ]

٨٦٨ ف ي ل: فيها.
٨٦٩ ف ي + أمورٍ وهي؛ ل+ أمور المسلمين وهي.
٨٧٠ ف ي ل + وينتفع بها؛ ت – أو تسليمها لمن يعمرها.
٨٧١ ت: أو ضرب خراج عليه لمن يعمل فيه.
٨٧٢ ف ي ل: المزارعة.
٨٧٣ ف ي ل: جوازها؛ ت: إن راى ذلك.
٨٧٤ ف ي ل ت – ويساقي علي شجرها كما فعل رسول الله صل الله عليه وسلم بخيبر.
٨٧٥ ف ي ل: كما يأتي ذكره الآن.
٨٧٦ ف ي ل – إن شآء الله تعالى.
٨٧٧ ت + من الإقطاع.
٨٧٨ ف ي ل ت: الاستغلال.
٨٧٩ ف ي ل: صنفان؛ ت:قسمان.
٨٨٠ ل: الصنف الأول.
٨٨١ ت + الأراضى التى يجوز إقطاعها لمن يستغلها بنفسه ونوابه.
٨٨٢ ل: أرضًا من الفيئ.
٨٨٣ ف ي: أرضًا من الفيء أو بيت المال؛ ل: أو من بيت المال.
٨٨٤ ت + وهو جائز.
٨٨٥ ف ي + ذلك.
٨٨٦ ف ي ل: بمن.
٨٨٧ ف ي ل: فيه.
٨٨٨ ف ي ل – ذلك؛ ت – ليستغلها المقطع بنفسه أو من يقوم مقامه في ذلك.
٨٨٩ ف ي ل + له.
٨٩٠ ت + وفعله أصحاب النبى صلى الله عليه وسلم ولم يزل ذلك مشهورًا بين المسلمين من غير إنكار.

فيجوز ذلك، لأن عمر رضي الله عنه أقطع بعض أزواج النبي صلى الله عليه وسلم من[٨٩١] خيبر بما كان النبي صلى الله عليه وسلم بما كان[٨٩٢] يعطيهن في حيوته[٨٩٣]، فكانت[٨٩٤] عائشة[٨٩٥] ممن أقطعها[٨٩٦] ذلك، وأقطع عثمان رضي الله عنه[٨٩٧] بعض أرض السواد، فدل ذلك[٨٩٨] على جواز إقطاع الأرض لمن يستغلها من غير تمليك.

وللمقطع أن يؤجر الأرض المقطعة مدة سنةٍ، وهذا هو المختار عندى وعند جماعةٍ من المحققين؛ لأن الحاجة تدعوا إلى ذلك إذ لو لم نجوزه[٨٩٩] لتعطلت فائدة الإقطاع في الغالب. وأما الزائد على سنةٍ فلا تدعوا الضرورة والحاجة إليه. وقيل: لا يصح إيجار الإقطاع مطلقًا لتزلزله باحتمال رجوع السلطان فيه. والأول عندي أصح وبه أفتي.[٩٠٠]

الثاني:[٩٠١] أن يقطع السلطان بعض الخراج لبعض الأجناد المرتزقة[٩٠٢]، فاذا كان الرزق[٩٠٣] المقدر للجنديّ[٩٠٤] ومقدار الخراج الذي[٩٠٥] أقطعه إياه[٩٠٦] معلومين للسلطان، والجنديّ جاز

٨٩١ ف ي ل + أرض.
٨٩٢ ف ي ل – بما كان.
٨٩٣ ل: في حياته.
٨٩٤ ي ل: وكانت.
٨٩٥ ف ل + رضي الله عنها.
٨٩٦ ف ي ل: أقطعهن.
٨٩٧ ف ي – رضي الله عنه.
٨٩٨ ص – ذلك.
٨٩٩ ل: لم تجوزه.
٩٠٠ ص – مدة...أفتي؛ ت – فيجوز...أفتي.
٩٠١ ي ل: الصنف الثاني؛ ت: القسم الثاني.
٩٠٢ ف ي ل + فيجوز ذلك.
٩٠٣ ف ي: إذا كان رزقه؛ ل: إن كان رزقه.
٩٠٤ ف ي ل – المقدر للجنديّ.
٩٠٥ ف ي ل: مقدار مآ.
٩٠٦ ف ي ل – إياه.

إقطاعه[٩٠٧] على[٩٠٨] ما يراه[٩٠٩] من سنة أو سنتين[٩١٠] متعددة[٩١١]. فإذا كان خراج[٩١٢] تلك الأرض[٩١٣] مقاسمةً[٩١٤] كما هو غالب[٩١٥] بلاد[٩١٦] الشام[٩١٧]، فجواز اقطاعه مرتبٌ /على جواز[٩١٨] المقاسمة.[٩١٩] [١٤٦و]
إن جوزناها[٩٢٠] جاز إقطاعه[٩٢١] مدةً، فإن[٩٢٢] استمر المقطع على أهلية[٩٢٣] الإقطاع[٩٢٤] استمر إقطاعه إلى انقضاء المدة، وإن[٩٢٥] مات في أثناء المدة انحل الانقطاع[٩٢٦] بموته[٩٢٧]، وعاد من حينئذٍ[٩٢٨] إلى بيت المال، ويعطي ورثته حصته ما استحقه[٩٢٩] منه فيما مضي.[٩٣٠]

٩٠٧ ف ي ل – جاز إقطاعه.
٩٠٨ ف ي: وهو علي؛ ل: وعلى.
٩٠٩ ف ي ل + السلطان.
٩١٠ ي ل: سنين.
٩١١ ف: معدودةٍ
٩١٢ ف ي ل: فإن كان ذلك الخراج.
٩١٣ ف ي ل: بعض ما يخرج من الأرض.
٩١٤ ت + فى مزارعة كعادة غالب أرض الشام.
٩١٥ ف ي: الغالب.
٩١٦ ف ي: ببلاد.
٩١٧ ف ل + ومصر في الإقطاعات؛ ت – كما هو غالب بلاد الشام.
٩١٨ ف ي ل + تلك.
٩١٩ ت: المزارعة والراجح جوازها وجوازه والمختار عندى جواز إجارة الإقطاع المدة اللائقة به وفيه وجه أنه لايجوز ولا وجه له عندى مع الحاجة إلى إجارته ومزارعته ولاسيما إن كان حوانيت ودورًا.
٩٢٠ ف ي ل: إن قلنا بجوازها.
٩٢١ ف ي ل + ذلك وإلا فلا يجوز إذا أقطع السلطان إقطاعًا؛ ت: إذا أقطع السلطان ذلك.
٩٢٢ ف ي ل – إن.
٩٢٣ ف ي ل: أهليته؛ ت: أهليته واستحقاقه.
٩٢٤ ف ي ل: للإقطاع.
٩٢٥ ف ي ل: فإن.
٩٢٦ ف ي ل: إقطاعه حينئذٍ؛ ت: إقطاعه.
٩٢٧ ف ي ل – بموته.
٩٢٨ ف ي ل – من حينئذٍ.
٩٢٩ ف ي ل + قبل موته.
٩٣٠ ف ي ل – منه فيما مضي؛ ت: ويعود من حين موته إلى بيت المال ولورثته ما يخصه المدة الماضية إلى موته، فإن لم يكن له شيئ مستحق أعطى ذريته ما يحتاجون إليه من عطاء الذراري ترغيبًا للأجناد فى التفرغ للجهاد.

الفصل الأول: [حكم الإقطاع في أيدي من طرأ عليه المرض من الأجناد][٩٣١]

وإن طرئ[٩٣٢] على المقطع في أثناء المدة زمانة أو مرض[٩٣٣] دائم، فالأصح أن الإقطاع يبقى[٩٣٤] عليه ترغيبًا للأجناد[٩٣٥] في التفريغ[٩٣٦] للجهاد[٩٣٧]، لأن من علم[٩٣٨] أن إقطاعه[٩٣٩] ينحلّ عنه بطريان[٩٤٠] عذرٍ[٩٤١] لم تنبعث نفسه للجندية لاهتمامه[٩٤٢] بما يعود عليه[٩٤٣] عند حاجته.[٩٤٤]

الفصل الثاني: [وقت استرداد الإقطاع][٩٤٥]

وللسلطان أن يسترجع الإقطاع من المقطع[٩٤٦] بعد السنة التي هو فيها وأما في[٩٤٧] السنة التي هو فيها، فإن كان بعد حلول رزق المقطع[٩٤٨] وقبل حلول الخراج لم يجز؛ لأنه قد استحقه في رزقه. وإن كان بعد حلول خراجها و[٩٤٩] قبل حلول رزق المقطع[٩٥٠] جاز؛ لأنه لم يستحقه بعد.[٩٥١]

٩٣١ ص ف ي – الفصل الأول حكم الإقطاع في أيدي من طرأ عليه المرض من الأجناد.
٩٣٢ ف ي ل: إذا طرأ.
٩٣٣ ت + يخرجه عن أهلية الجهاد والعطاء.
٩٣٤ ل: باق؛ بقاء إقطاعه.
٩٣٥ ص: للاجتهاد.
٩٣٦ ت: التصدي.
٩٣٧ ف ي ل: في التفرغ لأسباب الجهاد.
٩٣٨ ت: لأن علمه.
٩٣٩ ت: يحل إقطاعه.
٩٤٠ ف ي ل: لأن من لا يثق بدوام إقطاعه عند طريان؛ ت – ينحلّ عنه بطريان.
٩٤١ ف ي ل: عذره؛ ت + لعذره يقبض نفسه عن الاشتغال بالجندية خوفًا من ضيائه عند عذره وضيا عياله بعد موته ويهتم بما يعود عليه وعليهم.
٩٤٢ ف ي ل: بل يهتم.
٩٤٣ ف ي ل + وعلى عياله نفعه.
٩٤٤ ف ي ل + اليه؛ ت – لم تنبعث نفسه للجندية لاهتمامه بما يعود عليه عند حاجته.
٩٤٥ ص ف ي – الفصل الثاني وقت استرداد الإقطاع.
٩٤٦ ت: ما أقطعه.
٩٤٧ ف ي ل – في.
٩٤٨ ف ي ل + واستحقاقه إياه.
٩٤٩ ف ي ل – بعد حلول خراجها و؛ ت: فإن حل عطاء المقطع.
٩٥٠ ت: قبل حلول عطائه.
٩٥١ ص – لأنه لم يستحقه بعد؛ ت: جاز له أن يسترجع الإقطاع ويعوضه من ديوان العطاء.

الفصل الثالث: [مدة الإقطاع لغير الأجناد][٩٥٢]

وأما /من سوى الجيش[٩٥٣] من أهل الرزق[٩٥٤]، فإن[٩٥٥] كان عملهم دائماً لا يصح[٩٥٦] إلا بتولية السلطان[٩٥٧] كا لقضاة والعمال وكتّاب الديوان، جاز إقطاعهم[٩٥٨] على مال الخراج لمدة سنةٍ[٩٥٩]، ويجوز أكثر منها أيضًا عند بعض العلماء[٩٦٠] وإن لم يكن عملهم دائمًا[٩٦١] كالجباة. وإن كان[٩٦٢] دائمًا[٩٦٣] ولكنه مما[٩٦٤] يصح بغير تولية[٩٦٥] السلطان كالأئمّة والمؤذنين لم يجز أن يقطعوا[٩٦٦] على مال الخراج[٩٦٧] قبل حلوله[٩٦٨] واستحقاق رزقهم[٩٦٩]، فإن اقطعوا بأرزاقهم على الخراج بعد حلولها وحلول الخراج جاز[٩٧٠]، وكان[٩٧١] ذلك حوالةً لا إقطاعًا. [١٤٦ظ]

٩٥٢ ص ف ي - الفصل الثالث مدة الإقطاع لغير الأجناد.
٩٥٣ ف ي ل: غير الجيش.
٩٥٤ ف ي ل + على بيت المال؛ ت: العطاء.
٩٥٥ ف ي ل ت: إن.
٩٥٦ ل: ولا يصح.
٩٥٧ ف ل ت + أو نوابه؛ ي: من السلطان.
٩٥٨ ت + بأرزاقهم.
٩٥٩ ص – لمدة سنةٍ.
٩٦٠ ف ي ل: وأما إقطاعهم أكثر من سنةٍ فقد جوزه بعض العلماء ومنعه بعضهم؛ ت: وفى جواز ما زاد على سنة خلاف الأصح جوازه.
٩٦١ ص: دائمًا.
٩٦٢ ي ل: أو كان.
٩٦٣ ص: دائمًا.
٩٦٤ ف ي ل – مما.
٩٦٥ ف ل: إذن.
٩٦٦ ف ي ل: إقطاعهم.
٩٦٧ ف ي ل + إلا بعد حلوله.
٩٦٨ ف ي ل – قبل حلوله.
٩٦٩ ت + ولا يجوز إقطاع ذلك لهم على سبيل الإقطاع.
٩٧٠ ف ي ل - فإن أقطعوا بأرزاقهم على الخراج بعد حلولها وحلول الخراج جاز.
٩٧١ ف ي ل: ويكون حقيقة.

الفصل الرابع: [وقت إقطاع أموال الجزية والخراج على أرض المشركين][٩٧٢]

ولا يجوز إقطاع الجزية[٩٧٣] قبل السنة ولا بإقطاع الخراج[٩٧٤] المضروب[٩٧٥] على أرض المشركين[٩٧٦] قبل استحقاقه لاحتمال[٩٧٧] أن يسلموا قبل ذلك فيسقط عنهم، فإن أقطع ذلك[٩٧٨] بعد حلوله واستحقاق رزق مقطعه[٩٧٩] جاز[٩٨٠]/، ويكون ذلك حوالةً كما تقدم. فإن أقطع على الجزية أو الخراج المذكور قبل استحقاقهما لم يجز لاحتمال أن يسلموا قبل استحقاقه فيسقط.[٩٨١] [١٤٧و]

الفصل الخامس: [وقت إقطاع الزكاة من العشر][٩٨٢]

ولا يجوز إقطاع الزكاة لأصنافٍ يستحقونها عند[٩٨٣] وجوبها[٩٨٤] إذا كانوا بصفة استحقاقها.[٩٨٥]

٩٧٢ ص ف ي – الفصل الرابع وقت إقطاع أموال الجزية والخراج على أرض المشركين.

٩٧٣ ت: الإقطاع على مال الجزية.

٩٧٤ ت: ولا على خراج الأرض.

٩٧٥ ف ي ل: أما أموال الجزية والخراج المضروب.

٩٧٦ ف + فلا يجوز الإقطاع إلا؛ ي ل + فلا يجوز الإقطاع عليه إلا؛ ت: التى صولح عليها المشركون على أن تكون لهم لأنه غير موثوق به لجواز.

٩٧٧ ت – قبل استحقاقه لاحتمال.

٩٧٨ ف ي ل – قبل استحقاقه لاحتمال أن يسلموا قبل ذلك فيسقط عنهم فإن أقطع ذلك.

٩٧٩ ف ي: المقطع رزقته؛ ل:المقطع رزقه؛ ت: بعد استحقاقه وحلول رزق مستحقه.

٩٨٠ ف ي ل – جاز؛ ت: فإن أحيل بذلك.

٩٨١ ص – ويكون ذلك حوالةً كما تقدم. فإن أقطع على الجزية أو الخراج المذكور قبل استحقاقهما لم يجز لاحتمال أن يسلموا قبل استحقاقه فيسقط.

٩٨٢ ص ف ي – الفصل الخامس وقت إقطاع الزكاة من العشر.

٩٨٣ ف ي ل ت – لأصنافٍ يستحقونها عند.

٩٨٤ ف: من العشر وغيره قبل وجوبها؛ ي ل ت: من العشر وغيره قبل وجوبها لأنها لأصناف خآصةٍ يستحقونها عند وجوبها.

٩٨٥ ف ي: استحقاقه.

فلو أقطعت قبل وجوبها احتمل[٩٨٦] أن لا تجب لتلف المال قبل الحلول أو[٩٨٧] أن لا يبقي المقطع[٩٨٨] عند وجوبها بصفة استحقاقها، فلا يجوز دفعها اليه[٩٨٩]، وإن أقطع عليها بعد وجوبها من هو بصفة استحقاقها[٩٩٠] جاز، وكان[٩٩١] حوالةً[٩٩٢] عل رب المال إلا أنه لا يستقر ملك المقطع[٩٩٣] عليها إلا بقبضتها.[٩٩٤]

والأصناف[٩٩٥] المستحقون للزكاة[٩٩٦] هم[٩٩٧] الأصناف[٩٩٨] الثمانية المذكورون[٩٩٩] في قوله تعالى: ﴿إِنَّمَا ٱلصَّدَقَٰتُ لِلۡفُقَرَآءِ وَٱلۡمَسَٰكِينِ وَٱلۡعَٰمِلِينَ عَلَيۡهَا وَٱلۡمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمۡ وَفِي ٱلرِّقَابِ وَٱلۡغَٰرِمِينَ وَفِي سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱبۡنِ ٱلسَّبِيلِۖ فَرِيضَةٗ مِّنَ ٱللَّهِۗ وَٱللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٞ﴾ [التوبة ٩/٦٠].

ولهم شروط معروفة في كتب الفقه. ويجب الصرف إلى الثمانية[١٠٠٠] أو ما أمكن منها، هذا مذهب الشافعيّ وأحمد بن حنبلٍ رضي الله عنهما[١٠٠١]. وقال أبو حنيفة ومالك: يجوز صرفها إلى بعض هذه الأصناف ولو صنف واحد.[١٠٠٢]

٩٨٦ ص: لاحتمل.

٩٨٧ ف ي ل: أن يتلف المال قبل وجوبها فلا يجب واحتمل أيضًا.

٩٨٨ ف ي ل + عليها.

٩٨٩ ت: ولا يجوز إقطاعها قبل وجوبها لاحتمال تلف المال قبل الحول أو خروج المقطع عن صفة استحقاقها فيبطل الإقطاع ولانتقاله فائدة.

٩٩٠ ص – فلا يجوز دفعها إليه وإن أقطع عليها بعد وجوبها من هو بصفة استحقاقها.

٩٩١ ف ت: يكون؛ ي ل: تكون.

٩٩٢ ف ي ل ت: كالحوالة.

٩٩٣ ف ي ل ت: ملكه.

٩٩٤ ف ي ل: بقبضها؛ ت: بقبضه ولذلك لاتصير دينا لأهلها على رب المال بمجرد ذلك الإقطاع.

٩٩٥ ص: والأجناد.

٩٩٦ ل: للزكاة.

٩٩٧ ل: هي.

٩٩٨ ف ل – الأصناف.

٩٩٩ ف: المذكورين؛ ل: المذكورة.

١٠٠٠ ت: وتجب قسمتها على من يوجد من الأصناف الثمانية.

١٠٠١ ي ل – رضي الله عنهما.

١٠٠٢ ص – ولهم شروط...واحد؛ ت: يجوز صرفها إلى صنف واحد من أهلها.

الفصل السادس: [من لايجوز لهم الزكاة و الفيئ][1003]

ولا يجوز إقطاع الأجناد[1004] شيئًا من العشر وسائر الزكاة[1005] ولا إقطاع الفقراء وغيرهم من أهل الزكاة[1006] شيئًا من مال الفيء المعد للأجناد.[1007] لأن كل واحدٍ من هذين المالين لأقوامٍ موصوفين بصفة استحقاقه، فلا يجوز صرفه إلى غيرهم.[1008] وقال /[١٤٧ظ] أبو حنيفة رحمه الله[1009]: يجوز ذلك.[1010]

فإن كان رزق بعض المرتزقة لا يقوم بكفايته، وضاق بيت المال عن تمام كفايته صرف اليه من سهم سبيل الله من الزكاة ما يكمل كفايته به.[1011]

النوع الثالث

إقطاع الإرفاق[1012] وهو ثلاثة[1013] أضربٍ.[1014]

الأول[1015]:إقطاع المعادن الباطنة في الأرض ،والمقاطع الباطنة[1016] هي التي لا يتوصل إلى نيلها إلّا بعملٍ ومؤنةٍ، كمعادن الذهب والفضة والنحاس والحديد[1017] ونحو ذلك.[1018]

١٠٠٣ ص ف ي – الفصل السادس من لا يجوز لهم الزكاة والفيئ.

١٠٠٤ ف ي ل + المرتزقة.

١٠٠٥ ف ي: شيئا من الزكوات المشروعة وغيرها؛ ل: من الزكاة العشرية وغيرها.

١٠٠٦ ي – من أهل الزكاة.

١٠٠٧ ت: ولا يجوز إقطاع أهل الفيئ مال الصدقات.

١٠٠٨ ص – لأن كل واحدٍ من هذين المالين لأقوامٍ موصوفين بصفة استحقاقه فلا يجوز صرفه إلى غيرهم.

١٠٠٩ ف ي ل – رحمه الله.

١٠١٠ ت: وقال أبوحنيفة: يجوز صرف كل واحد من مال الفيئ والصدقات فى كل واحد من الفريقين.

١٠١١ ص – فإن كان...كفايته به.

١٠١٢ ف: الأرزاق.

١٠١٣ ص ف ي: ثلثة.

١٠١٤ ص: وهو قسمان؛ ت: وهو ضربان.

١٠١٥ ل: الضرب الأول.

١٠١٦ ف ي ل – والمقاطع الباطنة.

١٠١٧ ف ي ل – والحديد.

١٠١٨ ف ي ل: ونحوها.

فيجوز للإمام أن يقطع منها ما يتمكن[١٠١٩] المقطع[١٠٢٠] فيه والأخذ منه[١٠٢١]، وهذا[١٠٢٢] إقطاع إرفاقٍ[١٠٢٣] لا يملك المقطع به رقبة المعدن، بل يرتفق به مدة عمله فيه[١٠٢٤] ومقامه عليه، وليس لأحد إزعاجه[١٠٢٥] عنه، فإذا[١٠٢٦] أعرض عنه زال حكم الإقطاع، وعاد إلى ما كان عليه.[١٠٢٧]

فصل: [في حكم إقطاع المعادن الظاهرة][١٠٢٨]

فأما[١٠٢٩] المعادن الظاهرة وهي[١٠٣٠] التي[١٠٣١] يتوصل إلى نيلها[١٠٣٢] بغير عملٍ[١٠٣٣] لبروز الجوهر المقصود منها، وظهوره[١٠٣٤] كالملح والكحل والقار والنفط والكبريت.[١٠٣٥]

١٠١٩ ف ي ل: ما يمكن.
١٠٢٠ ف ي ل + العمل.
١٠٢١ ت + و إذا أقطع السلطان شيئًا من ذلك فالأصح أنه.
١٠٢٢ ي: هو؛ ت – وهذا.
١٠٢٣ ف: أرزاق.
١٠٢٤ ي – فيه.
١٠٢٥ ص: إن عاجه.
١٠٢٦ ص: فلو؛ ت: فإن تركه و.
١٠٢٧ ت + وقيل إنه يملكه كسائر أملاكه، وهذا ضعيف.
١٠٢٨ ص ف ي - فصل في حكم إقطاع المعادن الظاهرة.
١٠٢٩ ص: وأما.
١٠٣٠ ف ي ل + ما ظهر جوهرها المقصود منها بحيث.
١٠٣١ ف ي ل – التي.
١٠٣٢ ت: التى يكون نيلها ظاهرًا.
١٠٣٣ ف ي ل + ومؤنةٍ؛ ت: لايحتاج إلى عمل.
١٠٣٤ ف ل ت - لبروز الجوهر المقصود منها وظهوره.
١٠٣٥ ت + والحمر.

[١٤٨و] فلا يجوز[١٠٣٦] إقطاعها بحالٍ؛ بل هو[١٠٣٧] مشترك بين عموم الناس[١٠٣٨] / لا يختص به أحد دون أحدٍ[١٠٣٩] لا بإقطاع ولا غيره. فإن أقطع السلطان شيئًا من ذلك لم[١٠٤٠] يصح إقطاعه، بل[١٠٤١] يكون المقطع وغيره فيه سواءً.

الضرب[١٠٤٢] **الثاني**: إقطاع[١٠٤٣] ما بين العامر من الشوارع[١٠٤٤] والرحاب ومقاعد الأسواق إذا لم يكن مختصًا بملك أحدٍ ولا يضر بالمارّة. فإذا رأى[١٠٤٥] السلطان[١٠٤٦] أن يقطعه لمن[١٠٤٧] يرتفق[١٠٤٨] به بالقعود[١٠٤٩] بالبيع[١٠٥٠] والشراء[١٠٥١] وغير ذلك من أنواع الارتفاق[١٠٥٢] جاز[١٠٥٣]، ويكون المقطع أحق بها[١٠٥٤] من غيره مهما شاء.[١٠٥٥]

١٠٣٦ ف ي ل: فهذه لا يجوز.

١٠٣٧ ف ي ل: ذلك.

١٠٣٨ ت: فهذا كله مشترك بين عامة المسلمين.

١٠٣٩ ت + كالأنهار الجارية والعيون السارحة لما روى أن النبي صلى الله عليه وسلم أقطع أبيض بن حمَال ملح مأرب فلما أعلم أنه كالماء العذب من ورده أخذه رد النبى صلى الله عليه وسلم إقطاعه.

١٠٤٠ ي: لا.

١٠٤١ ف ي ل: و.

١٠٤٢ ص: القسم.

١٠٤٣ ت: من إقطاع الإرفاق.

١٠٤٤ ت + والطرق.

١٠٤٥ ف ي ل – فإذا راى.

١٠٤٦ ف ل: فللسطان؛ ت: يجوز للسلطان.

١٠٤٧ ل: لم.

١٠٤٨ ف: رفق.

١٠٤٩ ت: بالجلوس.

١٠٥٠ ف ي ل: والبيع.

١٠٥١ ف ي ل – والشراء.

١٠٥٢ ف + بهذه الأماكن؛ ي ل + اذا رأي ذلك.

١٠٥٣ ي ل – جاز؛ ت: والشراء خاصةً من غير بناء ولا نحوه.

١٠٥٤ ل: به.

١٠٥٥ ف – جاز ويكون المقطع احق بها من غيره مهما شاء.

ولا يجوز لأحدٍ[١٠٥٦] أن يأخذ[١٠٥٧] عوضًا[١٠٥٨] ممن يرتفق[١٠٥٩] بهذه الأماكن[١٠٦٠] سواء ارتفق بها[١٠٦١] بإذن الإمام أو بغير إذنه.

ومن[١٠٦٢] سبق إلى ما يقطعه[١٠٦٣] الإمام[١٠٦٤] من ذلك جاز أن يرتفق[١٠٦٥] به إلى أن يقوّم عنه بمتاعه.[١٠٦٦]

الضرب الثالث:[١٠٦٧] إقطاع الحمى.[١٠٦٨] يجوز[١٠٦٩] للسلطان أن يحمّي موضعًا[١٠٧٠] من الموات لرعي مواشي[١٠٧١] الصدقة[١٠٧٢] وخيل المقاتلة[١٠٧٣] ومواشي الفقراء والضعفاء[١٠٧٤] عن / الإبعاد في طلب المرعي.[١٠٧٥] [١٤٨ظ]

١٠٥٦ ي ل – لأحدٍ؛ ت: وليس للسلطان ولا لإحد.
١٠٥٧ ف – ولا يجوز لأحدٍ ان يأخذ.
١٠٥٨ ف + أو أجرةً؛ ي ل – عوضًا.
١٠٥٩ ي ل: ارتفق.
١٠٦٠ ف – ممن يرتفق بهذه الأماكن؛ ي ل + عوضًا أو أجرةً.
١٠٦١ ف ي ل: سواءً كان ارتفاقه؛ ت: جلس.
١٠٦٢ ت: فإن.
١٠٦٣ ص ل: لم يقطعه.
١٠٦٤ ف ي ل ت: السلطان.
١٠٦٥ ف ي ل: فهو أحق بالإرتفاق؛ ت: له الارتفاق به.
١٠٦٦ ف ي ل: بجميع متاعه.
١٠٦٧ ص: الفصل.
١٠٦٨ ص – إقطاع الحمى.
١٠٦٩ ف ي ل: فيجوز.
١٠٧٠ ت: بقعةً.
١٠٧١ ت: إبل.
١٠٧٢ ت + والجزية.
١٠٧٣ ت:المجاهدين.
١٠٧٤ ف ي ل – و.
١٠٧٥ ت: فى طلب النجعة لأن النبى صلى الله عليه وسلم حمى البقيع وحمى ابوبكر رضي الله عنه بالربزة وحمى عمر رضي الله عنه.

ولا يجوز أن يحمي جميع الموات ولا أن يحمي الماء العد[١٠٧٦] ولا أن يحمي لنفسه[١٠٧٧] خاصةً[١٠٧٨] ولا لقومٍ[١٠٧٩] معينين دون غيرهم.[١٠٨٠]

فإن كان[١٠٨١] الحمي[١٠٨٢] عامًّا استوى[١٠٨٣] فيه الغني والفقير والمسلم والذمي. وإن كان خاصًّا[١٠٨٤] بالفقراء منع منه الاغنياء أو خاصًّا[١٠٨٥] بالمسلمين[١٠٨٦] منع منه أهل الذمة.

وليس لغير السلطان أن[١٠٨٧] يحمي شيئًا من ذلك، ولا لإحد[١٠٨٨] أن يحمي[١٠٨٩] الموات الذي حماه السلطان.[١٠٩٠] فإن[١٠٩١] زالت الحاجة إلى الحمي أو[١٠٩٢] اقتضت[١٠٩٣] المصلحة تغيره[١٠٩٤] جاز[١٠٩٥] نقضه ورده إلى ما كان عليه قبل الحمي.

١٠٧٦ ص ت: العذب.
١٠٧٧ ل: نفسه.
١٠٧٨ ف ل + ولا للأغنياء خاصةً.
١٠٧٩ ل: ولا تقوم.
١٠٨٠ ت: ولا للأغنياء بل إذا حمى لمصالح المسلمين كما ذكرناه جاز ولا يجوز لغير السلطان أن يحمى شيئًا.
١٠٨١ ف ي ل: حمى.
١٠٨٢ ف ي ل: حمًا.
١٠٨٣ ت: تساوى.
١٠٨٤ ف ي ل: وإن خصه.
١٠٨٥ ي ل: خصه.
١٠٨٦ ف – منع منه الاغنياء او خاصًّا بالمسلمين.
١٠٨٧ ف – أن.
١٠٨٨ ف ي ل – لإحد.
١٠٨٩ ص: يحبي.
١٠٩٠ ت + ولا يملكه إن فعل ذلك والله سبحانه وتعالى أعلم.
١٠٩١ ف ي ل: ثم اذا؛ ت: وإذا.
١٠٩٢ ي: و.
١٠٩٣ ت: ظهر له.
١٠٩٤ ت: فى تغير الحمى.
١٠٩٥ ت: فله.

الباب الرابع:[١٠٩٦] في تقدير عطاء الأجناد وما يستحقه المرصد[١٠٩٧] للجهاد[١٠٩٨]

كان أبو بكرٍ وعليٍّ رضي الله عنهما يريان التسوية بين الناس في العطاء[١٠٩٩] بقدر الحاجة[١١٠٠] ولا يفضلان فيه[١١٠١] بسابقة[١١٠٢] /ولا بغيرها[١١٠٣] وعملا بذلك[١١٠٤] في خلافتهما.[١١٠٥] وبه قال [١٤٩و] الشافعي ومالك[١١٠٦] وكان عمر بن الخطاب[١١٠٧] وعثمان رضي الله عنهما يريان التفضيل فيه[١١٠٨] بالسابقة في الدين والهجرة وعملا[١١٠٩] به في خلافتهما[١١١٠] وبه قال أبو حنيفة، ولما وضع عمر[١١١١] الديوان وفضل بالسابقة[١١١٢] جعل أهل العطاء طبقاتٍ.

الطبقة الأولى: من شهد غزاة بدرٍ من المهاجرين ففرض[١١١٣] لكل واحدٍ منهم في السنة خمسة آلافٍ[١١١٤]، منهم: عثمان وعليٌّ وطلحة والزبير وفرض[١١١٥] لنفسه معهم

١٠٩٦ ت: الباب الثامن.

١٠٩٧ ص: المرصودون؛ ت: أهل.

١٠٩٨ ت + كان النبى صلى الله عليه وسلم يسوي بين الناس فى قسمة الغنيمة ولا يفضل فيه أحدًا على أحد بشرف ولا شجاعة ولا قدم هجرة ولا غير ذلك من الصفات المحمودة.

١٠٩٩ ف: إقطاعاتهم؛ ي: عطائهم؛ ل: إعطائهم.

١١٠٠ ف ي ل + كما سنذكره.

١١٠١ ف ي ل – فيه.

١١٠٢ ل: سابقة.

١١٠٣ ف ي ل: ولا غيرها.

١١٠٤ ف ي ل: بذلك عملا.

١١٠٥ ف: خلافتيهما.

١١٠٦ ف ي + رحمهما الله تعالى؛ ت + وليس معنى التسوية أن يسوي بينهم فى قدر المعطى بل معناه أن يعطى كل إنسان قدر حاجته وكفايته.

١١٠٧ ف ي ل: عمر.

١١٠٨ ف ي ل: في العطاء.

١١٠٩ ف ي ل: وبذلك عملا.

١١١٠ ف: خلافتيهما؛ ت + ولما ناظر عمر أبا بكر حين سوى بين الناس فقال أتسوى بين من هاجر الهجرتين وصلى إلى القبلتين وبين من أسلم عام الفتح خوف السيف، فقال أبو بكر رضي الله عنه إنما عملوا لله وإنما أجورهم على الله وإنما الدنيا بلاغ، فقال عمر لا أجعل من قاتل رسول الله صلى الله عليه وسلم كمن قاتل معه ولما استخلف.

١١١١ ف ي ل + رضي الله عنه.

١١١٢ ص: فيه بالمسابقة.

١١١٣ ف: وفرض.

١١١٤ ف ي: ألفٍ؛ ت + درهم.

١١١٥ ي: وجعل.

خمسة آلافٍ[١١١٦]، وألحق بهم العباس والحسن والحسين لمكانهم من رسول الله صلّى الله عليه وسلم، ولم يفضّل على أهل بدرٍ أحداً إلاّ أزواج رسول الله[١١١٧] صلّى الله عليه وسلم، ففرض[١١١٨] لكل واحدةٍ[١١١٩] منهن في السنة[١١٢٠] عشرة آلاف[١١٢١] درهم[١١٢٢]، وفرض[١١٢٣] لعائشة[١١٢٤] اثني عشر ألفًا. / [١٤٩ظ]

الطبقة الثانية: من شهد بدرًا من الأنصار، ففرض[١١٢٥] لكل واحدٍ منهم في السنة[١١٢٦] أربعة آلاف[١١٢٧] درهمٍ.[١١٢٨]

الطبقة الثالثة: من هاجر قبل الفتح، مثل خالد بن الوليد[١١٢٩] وعمرو بن العاص، ففرض[١١٣٠] لكل واحدٍ منهم في السنة[١١٣١] ثلاثة[١١٣٢] ألاف[١١٣٣] درهم.[١١٣٤]

١١١٦ ي: ألفٍ؛ ت + درهم.
١١١٧ ف ي ل: النبي.
١١١٨ ف ي ل: فإنه فرض.
١١١٩ ل: واحد.
١١٢٠ ف ي ل – في السنة.
١١٢١ ي: ألفٍ.
١١٢٢ ف ي ل – درهمٍ.
١١٢٣ ت: وزاد.
١١٢٤ ص: لعائشة؛ ف ي + رضي الله عنها؛ ت + ألفين لمحلها ومحل أبيها من رسول الله صلى الله عليه وسلم.
١١٢٥ ص: فعرض.
١١٢٦ ف ي ل – في السنة.
١١٢٧ ي: ألفٍ.
١١٢٨ ف ي. + منهم كذا.
١١٢٩ ف: مثل بن الوليد.
١١٣٠ ف: وفرض.
١١٣١ ف ي ل – في السنة.
١١٣٢ ص ف ي: ثلثة.
١١٣٣ ي: ألفٍ.
١١٣٤ ف ي ل – درهمٍ؛ ت + وفرض لابنه عبد الله معهم، وكان قد هاجر معه، فلما روجع فيه قال إنما هاجر تبعًا لأبيه فرضي الله عنه وأرضاه.

الطبقة الرابعة: من أسلم بعد الفتح، مثل أبي سفيان[١١٣٥] وابنه معاوية[١١٣٦]، ففرض لكل واحدٍ منهم في السنة[١١٣٧] ألفين، وكذلك[١١٣٨] الأحداث من أبناء المهاجرين والأنصار.[١١٣٩]

الطبقة الخامسة: من أسلم بعد هؤلاء[١١٤٠]، وجعل أهل هذه الطبقة متفاضلين، ففرض لهم[١١٤١] من ألفين إلى ألفٍ إلي خمس مئة[١١٤٢] إلى ثلاث[١١٤٣] مئة[١١٤٤] على[١١٤٥] قدر منازلهم وجهادهم وقرائتهم القرآن، ولم ينقص أحدًا من الرجال عن ثلاث[١١٤٦] مئة.[١١٤٧]

وقال:[١١٤٨] لئن كثر المال لأفرض[١١٤٩] لكل واحدٍ أربعة آلاف[١١٥٠] درهم[١١٥١] ألفٌ[١١٥٢] لفرسه وألفٌ[١١٥٣] / لسلاحه وألف لسفره[١١٥٤] وألف يخلفها عند أهله، وهذا متمسك[١١٥٥] [١٥٠و]

١١٣٥ ل – أبي سفيان.

١١٣٦ ف ي ل: معاوية وأبيه؛ ت + وصفوان بن أمية وعكرمة بن أبي جهل.

١١٣٧ ف: من السنة.

١١٣٨ ف ي ل: وألحق بهم؛ ت: وساوى بهم.

١١٣٩ ت + ومنهم ابنه عبد الله، لكنه فضل أسامة بن زيد وعمر بن أبي سلمة لمكانهما من رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأسامة بن مولاه وعمر ربيبه.

١١٤٠ ت + كمن أسلم فى أخر أيام رسول الله صلى الله عليه وسلم.

١١٤١ ف ي ل – ففرض لهم.

١١٤٢ ي ل: خمس مائة.

١١٤٣ ص ف ي: ثلث.

١١٤٤ ي: ثلث مائة.

١١٤٥ ت: وفاضل بين أهل هذه الطبقة على.

١١٤٦ ص ف ي: ثلث.

١١٤٧ ص: علي ثلثمأة؛ ت + درهمٍ وفرض للطفل مائة درهم فإذا ترعرع مائتي درهم.

١١٤٨ ت: وروى أنه قال.

١١٤٩ ي ل: لأفرضن.

١١٥٠ ف ي: ألفٍ.

١١٥١ ي ل – درهم.

١١٥٢ ف:ألفًا.

١١٥٣ ف: ألفًا.

١١٥٤ ف: ألفا تسره.

١١٥٥ ف ي ل: مستمسك حسن.

صالح الأئمة والسلاطين[١١٥٦] في المصير[١١٥٧] إلى هذا التقدير عند كثرة المال على المسلمين.[١١٥٨]

الفصل الأول: [كيفية تقسيم العطاء][١١٥٩]

قد[١١٦٠] تقدم أن أبا بكرٍ وعليًّا كانا يسويان بين الناس في الأعطاء[١١٦١] وبه قال الشافعيّ ومالكٌ. وليس المراد في التسوية[١١٦٢] أن يعطي[١١٦٣] كل إنسانٍ قدر حاجته[١١٦٤] وكفايته[١١٦٥] بالمعروف كما سيأتى تفصيله.[١١٦٦] ولا يزداد[١١٦٧] أحد[١١٦٨] على قدر كفايته[١١٦٩] وإن كثر المال واتسع.[١١٧٠]

١١٥٦ ف ي ل – صالح الأئمة والسلاطين.
١١٥٧ ف ي ل: للمصير.
١١٥٨ ف ي ل – على المسلمين.
١١٥٩ ص ف ي – الفصل الأول كيفية تقسيم العطاء.
١١٦٠ ي ل – قد.
١١٦١ ف ي ل: في العطاء.
١١٦٢ ف ي ل: بالتسوية في القدر المعطى.
١١٦٣ ف ي ل: بل أن يعطى.
١١٦٤ ف ي ل + وحاجة عياله.
١١٦٥ ف ي ل: وكفايتهم.
١١٦٦ ف ي ل + إن شاء الله تعالى.
١١٦٧ ف ي ل: ولا يزاد.
١١٦٨ ي ل – أحد.
١١٦٩ ف: علي قدر الكفاية؛ ت + لأن بيت المال لايوضع إلا في الحقوق الشرعية.
١١٧٠ ف ي ل – واتسع.

ولا يفضل أحداً على أحدٍ بشرفٍ في نسبٍ[١١٧١] أو سبقٍ[١١٧٢] أو هجرةٍ[١١٧٣] بل يستوي[١١٧٤] في إعطاء قدر الكفاية الشريف[١١٧٥] وغيره لأنهم[١١٧٦] إنما يعطون[١١٧٧] لما أرصدوا[١١٧٨] نفوسهم له من الجهاد وأسبابه وكلهم فيه[١١٧٩] سواء.

وقال أبو حنيفة رحمه الله[١١٨٠] إذا كثر المال[١١٨١] جاز أن تزاد[١١٨٢] /المرتزقة[١١٨٣] على قدر[١١٨٤] الكفاية. [١٥٠ظ]

الفصل الثانى: [مخصصات السلطان من بيت المال][١١٨٥]

وللسلطان[١١٨٦] أن يأخذ من بيت المال على[١١٨٧] قدر كفايته اللائقة بحاله وبعبيده وإمائه وخدمه وغلمانه ودوابه[١١٨٨] بالمعروف.[١١٨٩]

١١٧١ ف: بنسب شرفٍ؛ ي ل: بنسب في شرفٍ.
١١٧٢ ف + بحرّيّةٍ.
١١٧٣ ف – أو هجرةٍ.
١١٧٤ ي: يسوي.
١١٧٥ ف ي ل + والشجاع.
١١٧٦ ل: لأنه.
١١٧٧ ص: يعطوا؛ يعطى المجاهدون منه.
١١٧٨ ص: كما أرصدوا.
١١٧٩ ف ي ل ت: في ذلك.
١١٨٠ ف ي ل – رحمه الله
١١٨١ ف ي ل + واتسع؛ ت: إذا كان في المال سعة.
١١٨٢ ف ي ل: يزاد.
١١٨٣ ف ي ل: المرتزق.
١١٨٤ ف ي ل – قدر.
١١٨٥ ص ف ي – الفصل الثاني مخصصات السلطان من بيت المال.
١١٨٦ ف ي ل: للسلطان.
١١٨٧ ف ي ل – علي.
١١٨٨ ف ي ل + وآلاته وسلاحه.
١١٨٩ ت + من غير إسراف ولا تقتير.

قال عمر:[١١٩٠] «إني أنزلت نفسي من مال الله بمنزلة وليّ اليتيم[١١٩١] إن استغنيت استعففت وإن افتقرت أكلت بالمعروف». ولا يلزمه ما كان عليه الصحابة من التقلل والزهد وخشونة العيش.[١١٩٢]

الفصل الثالث: [ما يجوز للسلطان تخصيصه للأمراء الأجناد من بيت المال][١١٩٣]

ويفرض[١١٩٤] السلطان لكل واحدٍ من الأمراء والأجناد على حاله[١١٩٥] بقدر حاجته[١١٩٦] وكفايته اللايقة[١١٩٧] بحاله بالمعروف فيتعرف حاله، ومن عنده[١١٩٨] من الزوجات والأولاد والعبيد والإماء والغلمان[١١٩٩] والدواب وما يحتاج إليه من السلاح والخيل والإبل والدواب[١٢٠٠] لحمل[١٢٠١] سلاحه وزاده[١٢٠٢] وعلف دوابه في سفر الجهاد، فيفرض له نفقة جميعهم[١٢٠٣] وكسوتهم[١٢٠٤] وسائر مؤنهم.[١٢٠٥]

١١٩٠ ف ي ل: وعن عمر رضي الله عنه قال.

١١٩١ ف ي ل: مال اليتيم.

١١٩٢ ص – ولا يلزمه ما كان عليه الصحابة من التقلل والزهد وخشونة العيش.

١١٩٣ ص ف ي – الفصل الثالث ما يجوز للسلطان تخصيصه للأمراء الأجناد من بيت المال.

١١٩٤ ت: ويقرض.

١١٩٥ ف ي ل – على حاله؛ ت: من العطاء والإقطاع.

١١٩٦ ف ي ل: قدر حاجته.

١١٩٧ ل: اللائقة.

١١٩٨ ف ي ل: وما عنده؛ ت: ومنزلته في.

١١٩٩ ف ي ل – والغلمان.

١٢٠٠ ي – وما يحتاج اليه من السلاح والخيل والابل والدواب.

١٢٠١ ف: تحمل زاده و؛ ل: لحمل زاده و.

١٢٠٢ ل – وزاده.

١٢٠٣ ف ي ل: قدر جميع ذلك وكلما يحتاج اليه من نفقةٍ.

١٢٠٤ ف ي ل: وكسوةٍ.

١٢٠٥ ف ي ل: المؤنات.

[١٥١و] ويراعي في ذلك الزمان[١٢٠٦] والرخص[١٢٠٧] وعادة البلد في المطاعم/ والملابس الشرعية وما يليق بحال[١٢٠٨] ذلك الشخص في مرؤته[١٢٠٩] ومنزلته[١٢١٠] فيكفيه بذلك المؤنات كلها ليتفرغ للجهاد ويفرغ[١٢١١] للاستعداد[١٢١٢] له وإرصاد نفسه لأجله.[١٢١٣]

الفصل الرابع: [ما لايجوز عطاؤه من بيت المال][١٢١٤]

ولا يعطي لما يتخذه من الدّوابّ للزّينة[١٢١٥]، ولا من[١٢١٦] العبيد[١٢١٧] إذا[١٢١٨] كان فيهم مصلحة في الجهاد من قتالٍ[١٢١٩] أو[١٢٢٠] غيره، فيعطي[١٢٢١] لهم وإن كثر عددهم.

ومن نقفت[١٢٢٢] دابّته في الحرب أو هلك[١٢٢٣] سلاحه، ولم يكن محسوبًا[١٢٢٤] عليه في عطائه[١٢٢٥] عوض عنه.[١٢٢٦]

١٢٠٦ ف ي ل ت + والمكان.
١٢٠٧ ف ي ل + والغلآء.
١٢٠٨ ف ي ل: بالحال.
١٢٠٩ ف ي ل: بالنسبة الي مروءة الشخص.
١٢١٠ ت – وما يليق بحال ذلك الشخص في مرؤته ومنزلته.
١٢١١ ف ي ل – ويفرغ.
١٢١٢ ف: والإستعاد؛ ي ل: والإستعداد.
١٢١٣ ف ي ل – وإرصاد نفسه لاجله.
١٢١٤ ص ف ي – الفصل الرابع ما لايجوز عطاؤه من بيت المال.
١٢١٥ ف ي ل: للزينة من الدواب.
١٢١٦ ف ي ل – ولا من.
١٢١٧ ف ي ل: والتحلى المحرم والعبيد.
١٢١٨ ف ي ل: إلّا إذا.
١٢١٩ ف ي ل: في القتال.
١٢٢٠ ف ي ل: و.
١٢٢١ ف ي ل: فحينئذٍ يعطى.
١٢٢٢ ف: وقفت.
١٢٢٣ ص: كثر؛ ت: تلف.
١٢٢٤ ص: محبوسًا.
١٢٢٥ ت + أو إقطاعه.
١٢٢٦ ت + ولا يعطى لعبيد أو دواب أو ملابس محرمة يتخذها للزينة المجردة من غير مصلحة تتعلق بالجهاد فإن كان فيهم مصلحة فى الجهاد جاز.

الفصل الخامس: [وقت العطاء][١٢٢٧]

ويستحب[١٢٢٨] أن يكون للعطاء[١٢٢٩] وقت معين من السنة.[١٢٣٠] ويفرق[١٢٣١] في كل سنةٍ مرةً، فإن اقتضت المصلحة تفريقه[١٢٣٢] في السنة[١٢٣٣] مرتين أو أكثر جاز.

وإذا تأخر العطاء عن المرتزقة بعد استحقاقهم، وكان في بيت المال شيء فلهم[١٢٣٤] مطالبة[١٢٣٥] السلطان[١٢٣٦] به[١٢٣٧]، وإن لم يكن في بيت المال شيء أو[١٢٣٨] أعوزه[١٢٣٩] بعضه كان ذلك[١٢٤٠] دينًا / على بيت المال، وليس لهم مطالبة السلطان به حتى يجتمع. [١٥١ظ]

وإذا فاض بيت المال عن عطاء المرتزقة[١٢٤١] جاز صرفه إليهم عن السنة المستقبلة.[١٢٤٢] ويجوز[١٢٤٣] صرفه[١٢٤٤] في إصلاح الحصون[١٢٤٥] والسلاح[١٢٤٦] والكراع ليكون عدةً لهم.[١٢٤٧]

١٢٢٧ ص ف ي- الفصل الخامس وقت العطاء.
١٢٢٨ ت: ينبغي.
١٢٢٩ ت: لتفرقة العطاء.
١٢٣٠ ت: أما فى السنة أو في بعضها.
١٢٣١ ف ي ل: ويكون العطاء.
١٢٣٢ ف ي ل: أن يكون.
١٢٣٣ ف ي ل: فيها.
١٢٣٤ ت: فللمرتزقة.
١٢٣٥ ف ي ل ت: المطالبة.
١٢٣٦ ف ي ل ت – السلطان.
١٢٣٧ ت + حتى يجتمع فى بيت المال ويكون ما تأخر لهم مرتبًا على بيت المال.
١٢٣٨ ف ي – أو.
١٢٣٩ ف ي ل: أعوز.
١٢٤٠ ف – ذلك.
١٢٤١ ف ي ل: الأجناد؛ ت: إذا كان في بيت المال سعة.
١٢٤٢ ت: المقبلة.
١٢٤٣ ف ي ل: جاز.
١٢٤٤ ت: وأن يصرف.
١٢٤٥ ت: وعمارة الحصون.
١٢٤٦ ف ي ل: وفي السلاح.
١٢٤٧ ت: ومصالح المسلمين.

الفصل السادس: [استحقاق العطاء لأسر الشهداء ومدته][١٢٤٨]

إذا مات بعض المرتزقة من الأجناد استمر عطاؤه على بناته وزوجاته إلى أن يتزوجن[١٢٤٩] وعلى صغار أولاده الذكور[١٢٥٠] إلى أن يبلغوا أو يستقلّوا[١٢٥١] بالكسب أو يرغبوا في اكتتابهم[١٢٥٢] في[١٢٥٣] المرتزقة المجاهدين وعلى الأعمى والزمن[١٢٥٤] منهم[١٢٥٥] أبدًا.[١٢٥٦] كل ذلك للترغيب في الجهاد[١٢٥٧] والتفرغ له كيلا يشتغلوا عنه[١٢٥٨] بتحصيل[١٢٥٩] ما يعود[١٢٦٠] على[١٢٦١] أولادهم من بعدهم.

وإذا مات المرتزق[١٢٦٢] بعد الحول صرف حقه فيه إلى ورثته[١٢٦٣] وإن مات[١٢٦٤] في أثناء الحول صرف[١٢٦٥] إليهم[١٢٦٦] حصته[١٢٦٧] ما مضى من الحول.[١٢٦٨] / [١٥٢و]

١٢٤٨ ص ف ي – الفصل السادس استحقاق العطاء لأسر الشهداء و مدته.
١٢٤٩ ت: ما يكفيهن.
١٢٥٠ ص: المذكور.
١٢٥١ ف ي: ويستقلوا.
١٢٥٢ ف ي ل: جعلهم؛ ت: أهلية الجهاد.
١٢٥٣ ف ي ل: من.
١٢٥٤ ف ي ل: وعلي أولاده الزمنى والعميان.
١٢٥٥ ف ي ل – منهم.
١٢٥٦ ت + قدر الكفاية.
١٢٥٧ ت + أهل الجهاد وتوفير خواطرهم عليه وتطييب قلوبهم على عيالهم بعدهم..
١٢٥٨ ف ي ل – عنه.
١٢٥٩ ل: بما يتحصل.
١٢٦٠ ف ي ل + نفعه.
١٢٦١ ل: فى.
١٢٦٢ ي: المرتزقة.
١٢٦٣ ف ي ل – بعد الحول صرف حقه فيه إلى ورثته.
١٢٦٤ ف ي ل – وإن مات.
١٢٦٥ ي ل: صرفت.
١٢٦٦ ف ي ل ت: إلى ورثته.
١٢٦٧ ف ي ل: حصة.
١٢٦٨ ت: ما يخصه من السنة من عطائه.

الفصل السابع: [أحكام متفرقة][1269]

إذا أراد بعض الأجناد المرتزقة إخراج نفسه من الديوان[1270] وترك الاشتغال بأسباب الجهاد، فإن كان ممن يستغني عنه جاز.[1271] وإن كان ممن يحتاج إليه لشجاعته[1272] وتدبيره[1273] وتخبيره[1274] وتجربته[1275] لم يجز له ذلك، ولم يمكنه السلطان منه. فإن كان له[1276] سعة يحصل[1277] معها[1278] أسباب الجهاد[1279] من غير رزق الجهاد السلطان[1280] فتبرع بذلك جاز بل هو أفضل.[1281]

وإذا جرد[1282] السلطان[1283] جيشًا أو سريةً لقتالٍ مشروع، فامتنعوا لغير[1284] عذرٍ، سقطت أرزاقهم[1285]، وإن كان لهم عذر في الامتناع منه لضعفهم[1286] أو تحريم ذلك القتال شرعًا[1287] لم تسقط أرزاقهم بامتناعهم.[1288]

١٢٦٩ ص ف ي – الفصل السابع أحكام متفرقة.
١٢٧٠ ف ي ل ت: المرتزقة.
١٢٧١ ف ي ل ت + له ذلك.
١٢٧٢ ف ي ل + ورأيه.
١٢٧٣ ف + وبحرسه.
١٢٧٤ ي ل – وتخبيره.
١٢٧٥ ف – وتخبيره وتجربته؛ ت + وحسن رأيه.
١٢٧٦ ص: لها.
١٢٧٧ ص: تحصل.
١٢٧٨ ف + يمكنه من؛ ي ل + تمكنه من؛ت + يتمكن بها من تحصيل.
١٢٧٩ ف ي ل + والقيام به من غير العطاء.
١٢٨٠ ف ي ل – من غير رزق الجهاد السلطان؛ ت: عطاء السلطان.
١٢٨١ ت: فتبرع بترك العطاء مع قيامه بأسباب الجهاد من ماله فهو أفضل أو أعظم أجرًا.
١٢٨٢ ت: ندب.
١٢٨٣ ت + أو نايبه.
١٢٨٤ ف ي ل ت: من غير.
١٢٨٥ ت: عطائهم وانحل إقطاعهم.
١٢٨٦ ف ي ل: من ضعفٍ؛ ت: من كثرة العدو كثرة لا تحتمل أو نحو ذلك مما يعد عذرًا لمثلهم.
١٢٨٧ ف ي ل: ارتكاب محرمٍ بذلك القتال.
١٢٨٨ ص ت – بامتناعهم.

والله عز وجل[١٢٨٩] أعلم بالصواب[١٢٩٠].

الحمد لله[١٢٩١] وحده، وصلى الله على سيدنا محمدٍ وآله وصحبه[١٢٩٢] وسلم[١٢٩٣] تسليمًا كثيرًا إلي يوم الدين. وحسبنا الله ونعم الوكيل. من كتابه الفقير لله تعالى تامين الأناي الأشرف ووافق الفراغ منه ثاني يوم عيد الله الأكبر ٨٨٠.

الباب الخامس:[١٢٩٤] في وضع الديوان وأقسام ديوان السلطان

قال العلماء: / الديوان هو الدفتر الموضوع لحفظ ما يتعلق بالسلطان من ضبط الجيوش والأعمال والعمال والأموال. ويجوز أن يكون أصله من دون الأشياء إذا جمعها لأنه يدني بعضها من بعضٍ.[١٢٩٥] [١٥٢ظ]

وقيل: إن كسري اطلع على ديوانه وهم يحسبون مع أنفسهم، فقال ديوانة: أى مجانين فسموا بذلك، ثم حذفت الهاء تخفيفًا.

وأول من وضع الديوان في الإسلام عمر بن الخطاب رضي الله عنه، لما كثرت الجنود[١٢٩٦] واتسعت الأموال واحتاج إلى ضبطهم، وأشار عليه الصحابة به[١٢٩٧] في ذلك، وكان ذلك في سنة عشرين[١٢٩٨]، وقيل سنة ستة عشرة.

١٢٨٩ ل – عز وجل؛ ت: سبحانه وتعالى.

١٢٩٠ ي ل ت – بالصواب.

١٢٩١ ي: والحمد لله رب العالمين؛ ل: تم ولله الحمد.

١٢٩٢ ل – وصحبه.

١٢٩٣ ل + غفر الله لكتابه و لقارئه و للناظر فيه و لجميع المسلمين آمين تم الكتاب بعون الملك الوهاب فى يوم الأحد سنة أربعين و مائة بعد ألف من الهجرة النبوية صلى الله عليه وآله وسلم سنة ١١٤٠ ه.

١٢٩٤ ت: الباب العاشر.

١٢٩٥ ت + وقيل الديوانه بالفارسية اسم للشياطين فسمي الكتاب بذلك لحذقهم في الكتابة.

١٢٩٦ ت: جنود الإسلام و أمواله.

١٢٩٧ ت + عثمان بن عفان وخالد بن الوليد وغيرهما فأمر عقيل بن أبي طالب ومخزمة بن نوفل وجبير بن مطعم وهم من قريش أن يكتبوا الناس على منازلهم، وأن يبدوا بني هاشم ثم يقدموا الأقرب فالأقرب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم.

١٢٩٨ ت + وفيه فتحت مصر وفتح الشام سنة أربع عشرة.

وأصول ديوان السلطنة تنقسم إلى أربعة أقسامٍ، ولكل واحدٍ منها فروع وتفاصيل، يعرفها أهل ذلك.

[١٥٣و] **القسم الأول: ديوان / الجيش**

قال العلماء: يستحب للسلطان أن يضع ديوانًا، يثبت فيه أسماء جميع الأجناد المرتزقة المرصدين للجهاد كما فعل عمر رضي الله عنه.[١٢٩٩] ويكتب فيه قدر أرزاقهم وعطائهم وإقطاعهم وجهات ذلك ونواحيه.[١٣٠٠]

ولا يثبت في ديوان الجيش إمرأةً ولا صبيًّا ولا مجنونًا[١٣٠١]. ولا من لا يصلح للقتال، كالأعمى والزمن[١٣٠٢] ولا من تضعف نفسه عن القتال؛ لأن هؤلاء ليسوا من أهل القتال.

قال ابن عمر رضي الله عنه: عرضت على النّبيّ صلّى الله عليه وسلّم يوم أحدٍ فلم يجزني، وعرضت عليه يوم الخندق فأجازني، فرآني قد بلغت.

فإن كان هؤلاء من عيال المقاتل حسبوا من عياله، وأعطي بسببهم تتمة الكفاية، ولا يستقلون بالعطاء.

[١٥٣ظ] قال أبو حنيفة رحمه الله: يجوز إفراد العبد بالعطاء[١٣٠٣]، ولا يجوز/ لمن علم من نفسه العجز عن الجهاد، وأهليته أن يكتب في ديوان المجاهدين، ولا أن يأخذ ما هو مرصد لهم استغلالًا.[١٣٠٤]

١٢٩٩ ت + من الأمراء وغيرهم فقد روى حذيفة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أكتبوا من تلفظ بالإسلام الحديث. فيصلح ذلك دليلا على أنه من السنة ولإتفاق الصحابة عليه ولأن الحاجة تدعوا اليه.

١٣٠٠ ت + وإنما يثبت في الجيش اسم من اتصف بست صفات وهي الذكور والبلوغ والحرية والإسلام والسلامة من النقص المانع من القتال والإقدام على الحروب ومعرفة كيفية القتال.

١٣٠١ ت + ولا عبد ولا ذمي ولا ضعيف.

١٣٠٢ ت + ومقطوع اليد ولا أعرج راجلًا فإن كان الأرج فارسًا جاز إثباته فب الديوان ولا يثبت في ديوان الجيش من ضعف منته عن الحروب أو قلت معرفته بالقتال أو تجبن نفسه عن الإقدام لأنه عاجز عن القتال فلا يرصد لذلك.

١٣٠٣ ت + وهو مذهب أبي بكر ومنعه الشافعي وهو مذهب عمر بن الخطاب رضي الله عنه.

١٣٠٤ ت: أو يتناول ما هو مرصد لهم لنفسه.

ويستحب للإمام أو نائبه أن يأخذ البيعة على الجند عند إثباتهم في الديوان فإن كان المثبت مشهور الذكر، كبير القدر كالأكابر من الأمراء وغيرهم إكتفى بشهرته[١٣٠٥]، وإن لم يكن مشهورًا كتب[١٣٠٦] اسمه ونسبه[١٣٠٧] وصفته وحلاه ليتميز بها عن غيره.[١٣٠٨]

ويستحب أن يجعل للأجناد نقباء وعرفاء تعرض على السلطان أحوالهم وترفع إليه أخبارهم وتجمعهم عند الحاجة إليهم.

لما روي أنّ النّبيّ صلّى الله عليه وسلم جعل عام خيبر على كل عشرةٍ عريفًا وكان للأنصار اثني عشر نقيبًا.[١٣٠٩]

القسم الثاني:[١٣١٠] **ديوان العمال على جهة الأعمال** / [١٥٤و]

ويشتمل على ذكر مولى العمال وذكر العمال وحدود الأعمال وزمن الولاية المقرر على العمل من الجارى.[١٣١١]

القسم الثالث:[١٣١٢] **ديوان ما يختص بالأعمال من رسوم الأموال**[١٣١٣]

ويشتمل على تحديد كل عملٍ وأحكام نواحيه وأرضه وسقيه ومقادير مساحته وارتفاعه وتسمية أربابه وخراجه أو مقاسمته وجزيته وعشوره ومعادنه.[١٣١٤]

١٣٠٥ ت + ولم يحسن ذكر صفته وحليته لأن ذلك لايليق به.

١٣٠٦ ت: ذكر.

١٣٠٧ ت + وقبيلته وسنه.

١٣٠٨ ت + ويعرف بها وبه عريفه ليتعرف أحواله ويحضره عند الحاجة إليه. من وللإمام إلى ولا جناح والحمد لله. أنظر: تحرير الأحكام، ٣٢ظ-٣٣ظ.

١٣٠٩ ت + ثلاثة من الأوس وتسعة من الخزرج. وقال في غزاة هوازن، لما استنزل الأنصار عن السبي إرجعوا حتى ترفع الينا عرفائكم أمركم. ويجب أن يكون العرفاء والنقباء أمناء ثقات، والله أعلم.

١٣١٠ ت: الديوان الثالث.

١٣١١ ت: وهو يشتمل على ذكر ستة أشياء المولى والمتولى والعمل وزمنه وما يصح به التولية والمقرر على العمل. من الأول إلى أن يستنيب. أنظر: تحرير الأحكام، ٣٤و-٣٥ظ.

١٣١٢ ت: الديوان الثاني.

١٣١٣ ت: ديوان رسوم الأموال المختصة.

١٣١٤ ت: ووظيفته أن يميز كل عمل بما يتميز به عن غيره ويفصل نواحيه عند اختلاف أحكامها ويبين ما فتح عنوةً وما فتح صلحًا وحكم أراضيه الخراجية والعشرية والسقى من البعل ومقدار مساحته ومبلغ ضريبته من عين أو غلة أو مقاسمة بثلث أو نصف أو ربع وما هو خراج وما هو كالجزية كما تقدم وتسمية أربابه ومقادير ارتفاعه وعدد ما فى كل ناحية

القسم الرابع:[١٣١٥] **ديوان ما يختص ببيت المال من دخلٍ وخرجٍ**[١٣١٦]

وعليهم ضبط ما يختص بحقوقه، وما يختص من جهته، وما تقدمت جهاته، وبيت المال مرصد لمصالح المسلمين.[١٣١٧] فإن ضاق عن الجميع اقتنض عليه ولي الأمر. فإن مات قبل وفائه كان على من ولّى بعده قضاؤه.[١٣١٨] وإن / فضل بيت المال كان لما ينوب من حوادثٍ [١٥٤ظ] تقع.

وقال الشافعيّ رضي الله عنه: يفض على من يعم مصالح الإسلام وصلاح المسلمين.[١٣١٩]

والله المستعان، وعليه المتكال، وهو حسبنا ونعم الوكيل، وصلى الله على سيدنا محمّد، وآله، وصحبه، وسلم تسليمًا كثيرًا.

والحمد لله رب العالمين. / [١٥٥و]

من أهل الذمة وما على كل واحد منهم من مقادير الجزية واعتبارهم كل سنة ليثبت من بلغ ويسقط من مات ويبين ما فى ذلك العمل من المعادن واعدادها وأجناسها وأنواعها وما فيه من عشور تجارات الكفار ونحو ذلك.

١٣١٥ ت: الديوان الرابع.

١٣١٦ ت: ديوان دخل بيت المال وخرجه.

١٣١٧ ت: وبيت المال عبارة عن الجهة كما تقدم فكل مال استحقه المسلمون مطلقًا من غير تخصيص لمستحق معين، فهو من حقوق بيت المال، وذلك كخمس الخمس ومال الخراج وغيره مما تقدم من جهات بيت المال، وقد تقدم تفصيله فى باب العطاء، فكل مال مرصد لمصالح المسلمين. من فهو من مال بيت المال إلى من بيت المال في شيئ فصل. أنظر: تحرير الأحكام، و36.

١٣١٨ ت: إذا ضاق بيت المال عن مصارفه قدم منها ما يصير بتأخيره دينًا عليه كأرزاق الجند ونحوها. فإن ضاق عن جميع مصارفه فللسلطان أن يقترض على بيت المال ما يصرفه في مصارفه ويوفى ذلك إذا اجتمعت أمواله، وعلى من يلى بعده أمر المسلمين قضاء ذلك إن لم يتفق للمقترض قضاؤه.

١٣١٩ ت: وإن فضل مال بيت المال عن مصارف،ه فقد قال أبوحنيفة: يدخر الفاضل لما ينوب المسلمين من حادثٍ. ومذهب الشافعي يصرف فيما فيه صلاح المسلمين من الجند وعمارة الحصون وتحصيل السلاح والكراع وغير ذلك من مصالحهم.

المراجع

-صحيح البخاري؛

البخاري أبو عبد الله محمد بن إسماعيل (ت. ٢٥٦ ه/٨٦٩ م)، دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ ه/١٩٩٢ م.

-سنن أبو داود؛

أبو داود سليمان بن الاشعس السجستاني (ت. ٢٧٥ ه/ ٨٨٨ م)، دار الصحنون، إستانبول، ١٤١٣ ه/١٩٩٢ م.

-مستند الأجناد في آلآت الجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدرالدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ ه/١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة السليمانية، (فاتح ٥٤٥٥)، إستانبول.

-الرسالة المختصر في تجنيد الجيوش والجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدرالدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ ه/١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة السليمانية، (آياصوفيا ٢٩٥٤)، في كتاب أشراق التواريخ، إستانبول.

-تحرير الأحكام في تدبير أهل الإسلام؛

أبو عبد الله الإمام بدرالدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ ه/١٣٣٣ م).

تحقيق: فؤاد عبد المنعم أحمد، دار الثقافة، قطر ١٤٠٨ ه/ ١٩٨٨ م.

المخطوط، مكتبة السليمانية، (أسعد أفندي ١٥٩٥)، إستانبول.

-تجنيد الأجناد و جهات أهل الجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدرالدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ ه/١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة السليمانية، (آياصوفيا ٣١٢٤)، إستانبول.

--تجنيد الأجناد و جهات أهل الجهاد؛

أبو عبد الله الإمام بدرالدين ابن جماعة (ت. ٧٣٣ ه/١٣٣٣ م).

المخطوط، مكتبة جامعة لايبزيج، (نسخة لايبزيج)، لايبزيج ١٩٠٦ م.

-صوائف الروم؛

ابن عائذ أبو عبد الله محمد بن عائذ بن أحمد الكاتب القرشي الدمشقي (ت. ٢٣٣ ه/ ٨٤٧ م).

المسند؛

أحمد بن محمد ابن حنبل (ت. ٢٤١ ه/ ٨٥٥ م).

مكتبة جاغري، دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ ه/ ١٩٩٢ م.

-سنن ابن ماجه؛

ابن ماجه أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني (ت. ٢٧٣ ه/٨٨٧ م).

مكتبة جاغري، دار الصحنون ، إستانبول ١٤١٣ ه/ ١٩٩٢ م.

-صحيح مسلم؛

ابو الحسين بن الحجاج بن مسلم القشيري (ت. ٢٦١ ه/ ٨٧٤ م).

دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ ه/ ١٩٩٢ م.

-سنن نسائي؛

أبو عبد الرحمان أحمد بن شعيب بن علي النسائي (ت.٣٠٣ ه/ ٩١٥ م).

دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ ه/ ١٩٩٢ م.

-سنن الترميزي؛

أبو عيسي محمد بن عيسي (ت. ٢٧٩ ه/ ٨٩٢ م).

دار الصحنون، إستانبول ١٤١٣ ه/ ١٩٩٢ م.

Kaynakça

Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmâil, *Keşfü'l-Hafâ,* 2 Cilt, Halep: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, t.y.

Âga Büzürg-i Tahrânî, *Zeylü Keşfi'z-Zünun,* tsh. Muhammed Mehdi Hasan Musevi Horasani, Tahran: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967/1387.

Ahlwardt, *Verzeichniss der Arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, 10 Cilt, Berlin, 1877-1899.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20 Cilt, Kahire: Dârü'l-Hadis, 1995.

Akpınar, Cemil, "İbn Cemâa", *DİA*, 19/388-392.

Aydın, Muhammed Şevki "İbn Cemâa'ya Göre Öğretmenin Görev ve Nitelikleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, (1992), 213-228.

Bayraktar, M. Faruk, *İbn Cemâa'dan Öğretmen ve Öğrencilere Öğütler*, İstanbul: MÜİF Vakfı, 1997.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut, 1403.

Belevî, Halid b. İsa, *Tâcü'l-mefrik*, 2 Cilt, İhyâü't-Türâsi'l-İslâmî, t.y.

Beyhakî, *es-Sünenül-Kübrâ*, 10 Cilt, Beyrut: Dâru Sadr, ty.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, 6 Cilt, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1952.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Literatur* (*GAL*), 2 Cilt, Leiden 1956.

Buhari, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmâil (256/869), *Sahihu'l-Buhari*, 8 Cilt: (*Mevsuatu's-Sünne el-Kütübü's-Sitte ve Şuruhuhe'*nin içinde), İstanbul: Çağrı-Daru Sahnun, 3. Baskı, 1413/1992.

Buyrukçu, Ramazan, "İbn Cemâa'nın Eğitim İle İlgili Görüşlerine Pedagojik Yaklaşımlar", *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13, (1997), 247-267.

Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3 Cilt, Müracaat: S. M. Cemil, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1414/1993.

Cüveynî, İmamu'l-Harameyn Ebü'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillah (ö. 478/1085), *Gıyâsu'l-Ümem fi'ltiyâsi'z-Zulem,* thk. Abdulazim ed-Deyb, Mektebetu İmami'l-Harameyn, Mısır : Matbaatu Nahda, 1401.

Çelebi, Ahmed, *İslam Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti*, çev. Abdullah Kahraman, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.

Dârimî, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, es-*Sünen*, 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yy., 1992.

Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirin,* Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, thk. Ali Muhammed Ömer, 2 Cilt, Kahire: Dâru Vehbe, 1972/1392.

Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, 22/43-47.

Ebu Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, (ö. 275/888), *es-Sünen*, 5 Cilt, Mevsuatu's-Sünne içinde, İstanbul: Çağrı Yy. ve Daru Sahnun, 1992.

Ebu Ubeyd, Kasım b. Sellam, (ö. 224/838), *Kitabu'l-Emvâl*, thk. M. Halil Heras, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431.

Ebu Yusuf, *el-Harâc*, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, 1431.

Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*, sadeleştirenler: M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık, Erzurum, 1994.

Fahreddin Râzî, Ebu Abdillâh Fahrüddîn Muhammed, *Mefatihu'l-Gayb*, 32 Cilt, Beyrut: Dârü'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Ferrâ, Ebu Ya'la Muhammed b. Hüseyin, *el-Ahkâmu-Sultâniyye*, Beyrut, 1983.

el-Fihrüsü'ş-şâmil, 5 Cilt, Amman: Mecmaü'l-Meleki li-Buhusi'l-Hadarati'l-İslâmiyye, 1986.

Gazzâlî, Ebu Hâmid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed, *el-İktisad fi'l-itikad,* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

Grotius, Hugo, *Savaş ve Barış Hukuku,* trc. Seha L. Meray, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967.

Hâkim, el-*Müstedrek ale's-Sahihayn,* 3 Cilt, Haydarabad: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1915.

Halef, Abdülcevâd, *el-Kâdi Bedruddin İbn Cemâa Hayâtuhu ve Âsâruhu,* Kahire*:* Câmiatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1988.

Hanbelî, Mücirüddin, *el-Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kudüs ve'l-Halîl*, 2 Cilt: Kahire: Mektebetu Vehbe, 1866.

Hamidullah, Muhammed, *Mecmuatü'l-Vesâiki's-Siyasiyye,* Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1983.

Haraşî, *Şerhu Muhtasarı Halil*, 8 Cilt, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

Hırakî, *Muhtasarü'l-Hırakî,* Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1988.

İbn Âbidin, Muhammed Emin (1258/1836), *Reddu'l-Muhtar ale'd-Durri'l-Muhtar Şerhu Tenviri'l-Ebsar* 10 Cilt, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud ve Ali Muhammed Muavvid, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

İbn Allan, Muhammed Ali b. Muhammed Allan b. İbrahim el-Bekri es-Sıddikî (ö. 1057/1648), *Delîlü'l-fâlibin li-turuki Riyazi's-sâlibin*, 8 Cilt, Kahire: Darü'l-Marife, 1425/2004.

İbnü'l-Arabî, Ebu Bekr *Ahkâmü'l-Kurân*, 4 Cilt, Kahire: İsa el-Bâbî el-Halebî, 1974.

İbn Cemâa, Ebu Abdullah el-İmam Bedruddin, (ö. 733/1332), *Müstenedü'l-Ecnad fi Alati'l-Cihâd*, thk. Usâme Nâsır Nakşibendî, Bağdad: Vizaretu's-Sekafe ve'l-İ'lam, 1983.

....., *Müstenedü'l-Ecnad fi Alati'l-Cihâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, Fatih, 5455, 88a-155a.

....., *er-Risaletu'l-Muhtasar fi Tecnidi'l-Cüyûş ve'l-Cihâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, (Kitabu Eşraki't-Tevarih içinde), Ayasofya 2954, 131a-155b.

....., *Tahriru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm,* thk. Fuad A. Ahmed, Katar: Dâru's- Sekâfe, 1408/1988.

....., *Tahriru'l-Ahkâm fi Tedbiri Ehli'l-İslâm,* thk. Fuad A. Ahmed, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, Esadefendi 1595, 1a-73b.

....., *Tecnidü'l-Ecnad ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*, (Leipzig nüshası) yazma eser, Leipzig: Mektebetü Câmiatü Leipzig, 1906, 1a-53b.

……., *Tecnidü'l-Ecnad ve Cihâtu Ehli'l-Cihâd*, İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, yazma eser, Ayasofya 3124, 1a-50b.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, 4 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1993.

……., *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, 8 Cilt, thk. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed, *el-Müsned*, 6 Cilt, İstanbul: Çağrı Yy. 1992.

İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, *el-Fasl fi'l-Mileli ve'l-Ehvâ ve'n- Nihâl*, 5 Cilt, Mısır, 1318.

İbn Hıbbân, Ebu Hâtim Muhammed b. Ahmed et-Temîmî el-Bustî, *es-Sahih,* 18 Cilt, thk. Şuayb el-Arnavut, Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1993.

İbn Hişâm, Ebu Muhammed b. Abdulmelik, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, 4 Cilt, thk. Mustafa es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî ve Abdulhafız Şelebî, Beyrut: Daru İbn Kesir, ty.

İbn Hubeyre, *el-İfsah an Meani's-Sıhah fi Mezahibi'l-Eimmeti'l-Erbaa*,11 Cilt, thk. Muhammed Yakub Talib Ubeydi, Kahire, ty.

İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed, *Fethu'l-Kadir,* 10 Cilt, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1970.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr ez-Zer'î ed-Dımaşkî (ö. 751/1350), *Ahkâmu Ehli'z-Zimme,* 2 Cilt, thk. Subhi es-Salih, Beyrut: Daru'l-Ilm li'l-Melayin, 1983.

İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Amr ed-Dımeşkî, (774/1373), *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, 14 Cilt, Kahire: Matbaatü's-Saade, 1932.

……., *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 4 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1976.

……., *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, trc. Bekir Karlığa, Bedreddin Çetiner, 16 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.

İbn Kudâme, Muvaffakuddin Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (ö. 620/1223), *el- Muğnî alâ Muhtasari'l-Hırakî* (*eş-Şerhu'l-Kebir* ile*)*, 12 Cilt, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1414/1994.

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *Tevilü muhtelifi'l-hadis*, el-Mektebetü'l-İslami, 1999.

İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen,* 2 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

İbn Nuceym, Mevlânâ Zeynu'l-Âbidîn İbrahim el-Mısrî, (ö. 970/1562), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, (*Gamzu Uyûni'l-Basâir* ile), 4 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, 1405/1985.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velid Muhammed, *el-Bidâye*, 2 Cilt, Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, t.y.

İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed (230/845*), et-Tabakatu'l-Kubrâ,* 8 Cilt, Beyrut: Daru'l- Fikr, ty.

İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslâm Takıyyüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdilhalim el- Harrânî el-Hanbeli (ö. 728/1328), *Cihad Hükümleri ve Bunların Çağdaş Uygulamaları*, haz. Abdurrahman Vehdan, İstanbul: Takva Yay., 2014.

……., *el-Hisbe*, Vakfullah Teala, Riyad, 1983.

……., *el-İhtiyaratu'l-Fıkhiyye,* Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1950.

……., *Mecmuu Fetâvâ*, 36 Cilt, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991.

....., *es-Siyasetü'ş-Şeriyye fi Islahı'r-Râi ve'r-Raıyye,* Beyrut*:* Dâru İbn Hazm, 1440.

İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifin fi Esmâi'l-Müellifin*, 2 Cilt, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1955.

....., *İzahu'l-meknûn*, 2 Cilt, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1971.

Karâfî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed, *el-Furûk,* 4 Cilt, Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1928.

....., *Zahire*, 13 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.

Kâsânî, Alauddin Ebu Bekr b. Mesud (587/1191), *Bedâiu's-Sanâ'i fi Tertîbi'ş-Şerâi',* 7 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa, *Keşfu'z-zünûn*, 7 Cilt, Beyrut: Dâru Sadır, t.y.

Kavak, Özgür, *Adl'e Boyun Eğmek: Ehl-i İslam'ın Yönetimi İçin Hükümler,* (*Tahrirü'l-Ahkâm fi Tedbîri Ehli'l-İslâm*), Bedreddin İbn Cemâa, İstanbul: Klasik, 2010.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mucemu Kabâili'l-Arab*, 5 Cilt, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1982.

....., *Mu'cemü'l-Müellifin,* 15 Cilt, Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1957.

Kettânî, Muhammed Abdulhay, *Hz. Peygamber'in Yönetimi,* (*et-Terâtibü'l-İdâriyye*), 3 Cilt, trc. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık 1991.

....., *er-Risâletü'l-müstetrafe,* Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1964.

Khadduri, Majid, *War and Peace*, The Johns Hopkins University, Baltimore, 1955.

Kofler, Hans, "Handbuch des islamischen Staats- und Verwaltungsrechtes von Badr-ad-dīn ibn Ğamā'ah, herausgegeben, übersetzt und mit Anmerkungen versehen", *Islamica*, 6, Leipzig, 1934, 349-414; 7/1, Leipzig, 1935, 1-64; 7/2 Leipzig, 1938, 18-129.

Kruse, Hans, *Islamische Völkerrechtslehre*, Bochum, 1979.

Kudâme b. Câfer, *Kitâbü'l-Harâc,* Bağdat: Dârü'r-Reşid, 1981.

Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed, *el-Câmi*, 20 Cilt, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

Mâlik b. Enes, (ö.179-795), *el-Muvatta*, 2 Cilt, (Muhammed Fuad Abdulbâkî), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (ö. 450/1058), *el-Ahkâmü's- Sultâniyye ve'l-Velâyetu'd-Dîniyye,* thk. Ahmed Mübarek el-Bağdadî, Kuveyt : Mektebetu Dâri İbn Kuteybe, 1409/1989.

....., *el-Havi'l-Kebîr,* tahkik ve talik Ali Muhammed Muavvaz, Adil Ahmed Abdülmevcud. 18 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/1414.

....., *Nasihatü'l-Mülûk*, İskenderiyye: Müessesetu Şebabi'l-Câmia, 1988.

el-Mavsılî, Ebü'l-Fazl Mecdüddin Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr,* thk. Ali Abdülhamid Ebü'l-Hayr, Muhammed Vehbi Süleyman 5 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Hayr, 1998/1419.

Mergînânî, Burhanuddin Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelil er-Ruşdanî (ö. 593/1196), *el-Hidâye Şerhu Bidayeti'l-Mubtedî*, 4 Cilt, İstanbul: Kahraman Yy., 1986.

Münzirî, Ebü'l-Kâsım Isfahânî Teymî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, 3 Cilt, i'tina bih Eymen b. Salih b. Şaban, Kahire: Daru'l-Hadis, 1993.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccac b. Muslim el-Kuşeyrî, (261/874), *Sahihu Müslim* 3 Cilt, (*Mevsuatu's-Sünne el-Kutubu's-Sitte ve Şuruhuhe*'nin içinde), İstanbul: Çağrı-Daru's-Sahnun, 3. Baskı, 1413/1992.

Nesefî, Ebü'l-Muin Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî, *Tebsıratü'l-edille fi usuli'd-din,* 2 Cilt, Dımaşk: Institut Français de Damas, 1993.

Nevevî, Ebu Zekeriyya Yahya b. Şeref, (676/1277), *Ravdatu't-Tâlibîn*, 10 Cilt, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Riyad: Daru Alemi'l-Kütüb, 2003.

Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, Katar: Dâru's-Sekâfe, 1407.

Pazarcı, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, 29 Cilt, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2007.

Rayyis, M. Ziyauddin, *en-Nazariyyâtu's-Siyâsiyyetu'l-İslâmiyye, (İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi)* Kahire, 1976.

Râzî, Ebu Bekr Ahmed b. Alî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sâdık el- Kamhâvî, 5 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1985.

Rûdânî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, *Sılatü'l-halef bi-mevsuli's-selef*, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1988.

Sağlık, Muhammet, *İbn Cemâa'nın Hayatı, Eserleri ve Hukukî Görüşleri*, İstanbul: MÜSBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn, *A'yânü'l-asr,* 5 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, 1998.

....., *el-Vâfi bi'l-Vefeyat*, 29 Cilt, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1997.

Sahnûn b. Saîd et-Tenûhî (ö. 240/854), *el-Müdevvenetu'l-Kubrâ*, 16 Cilt, Mısır: Matbaatu's- Saade, 1323.

Schacht, Joseph, *An Introduction to Islamic Law*, Oxford: Oxford University Press, 1971.

Sehavî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, *ed-Dav'ü'l-lâmi,*12 Cilt, Beyrut*:* Daru Mektebeti'l-Hayat, t.y.

Senhûrî, Abdurrezzak Ahmed, *Fıkhu'l-Hılâfe ve Tatavvuruha li Tusbiha Usbete Umemin Şarkıyye,* çev. Nadiye Abdurrezzak es-Senhuri, talik ve takdim: Tevfîk M. eş-Şâvî, Kahire: el-Heyetu'l-Mısrıyyetu'l-Âmme li'l-Kitab, 1989.

Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ebu Sehl, (483/1090), *el-Mebsut*, 30 Cilt, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

....., *Şerhu's-Siyeri'l-Kebir*, 5 Cilt, Kahire: Camiatü'd-Devli'l-Arabiyye, 1971.

Seviğ, Muammer Raşit, *Özel Devletler Umumi Hukuku*, İstanbul: Hukuk Fakültesi Yayınları, 1967.

Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, (ö. 911/1505), *el-Câmiu's-Sağîr*, 3 Cilt, İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1996.

....., *Husnü'l-Muhâdara*, 2 Cilt, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1967.

Şâfii, Muhammed b. İdris (204/820), *Mevsuatu'l-İmam eş-Şâfii el-Kitabu'l-Ümm,* 15 Cilt, thk. Ahmed Bedruddin Hassun, Daru'l-Kuteybe, 1. Baskı, 1996.

Şeybânî, Muhammed b. el-Hasan (189/805), *Kitabü's-Siyer,* Karaçi: İdaretü'l-Kur'an ve'l-Ulumi'l-İs-

lamiyye, 1417.

Şeyzeri, Ebü'n-Necib Celaleddin Abdurrahman, *en-Nehcu's-Sülûk fi Siyâseti'l-Mülûk*, Mısır: Mektebetü'l-Menar, 1431.

Şîrâzî, Ebu İshak Cemaleddin İbrâhim, *Mühezzeb*, 6 Cilt, Dımaşk: Dârü'l-Kalem, 1996.

Şirbînî, Şemsuddin Muhammed b. Muhammed el-Hatîb (ö. 977/1570), *Muğni'l- Muhtâc ilâ Ma'rifeti Maâni Elfâzi'l-Minhâc*, 6 Cilt, thk. ve ta'lik: A. M. Muavvaz ve A.A. Abdulmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Camiu'l-beyân*, 30 Cilt, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1986.

....., *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk,* 6 Cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1408/1988.

Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 7 Cilt, Musul: Matbaatu'z-Zehra, ty.

Tahâvî, Ebu Cafer, *Şerhu Meâni'l-Âsâr,* 4 Cilt, thk. Muhammed Zuhrî en-Neccâr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1399.

Turnagil, Ahmet Reşid, *İslamiyet ve Milletler Hukuku,* İstanbul*:* Sebil Yayınları, 1972.

Turtûşî, Ebu Bekr İbn Ebi Rendeka, *Siracu'l-Müluk,* İskenderiyye: el-Matbaatü'l-Vataniyye, 1872.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *es-Sünen*, 5 Cilt, İstanbul: Çağrı Yy., 1992.

Ulusal, Şemseddin, *İslam Hukukuna Göre Uluslararası Andlaşmalar*, Ankara: AÜSBE, Doktora Tezi, 2006.

Vâdiâşî, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, *Bernâmec*, Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1981.

Vâkıdî, *Kitabu'l-Megazî,* 3 Cilt, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1984.

Yar, Hafız Ahmed, *Tecnîdü'l-Ecnâd ve Cihâtu'l-Cihâd fi's-Siyaseti'ş-Şer'iyye*, Mısır: Ezher Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1976.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, 14 Cilt, İstanbul: Çağ Yayınları, 1993.

Zirikli, Hayreddin, *el-A'lâm: Kamusu Teracim: el-Hutut ve's-Suver*, 11 Cilt, Beyrut, 1969.